
INTERACȚIUNI "EST-VEST" REFLECTATE ÎN CULTURILE ENEOLITICE ȘI ALE EPOCII BRONZULUI DIN ZONA DE NORD-VEST A MĂRII NEGRE (SCHIȚĂ CULTURAL-ISTORICĂ)

de Igor Manzura și Eugen Sava

Recunoașterea specificului teritoriului carpato-nistrean ca zonă de contact între diferite arii culturale¹, diametral opuse, trezește un interes distinct față de problemele dezvoltării cultural-istorice din această zonă. Un asemenea interes este stimulat de unele concluzii evidente, ori o asemenea situație presupune și prezența unor particularități specifice în procesele istorico-culturale care au avut loc aici. Dar cât sunt ele de specifice? Care sunt deosebirile dintre acest teritoriu, relativ limitat, de altele asemănătoare lui? La drept vorbind, istoria cunoaște puține exemple de sisteme culturale strict izolate care, în decursul dezvoltării lor, nu ar fi preluat unele inovații din exterior. Contacte și interferențe au existat întotdeauna și pretutindeni între diferite formațiuni culturale, nemaivorbind de legăturile structurale strânse în interiorul acestor formațiuni. În anumite intervale de timp, aceste legături atingeau un maxim dinamism, avînd o influență distrugătoare sau, din contra, benefică asupra destinului unor culturi. Uneori, aproape toate impulsurile exterioare se stingeau, în mod firesc din cauza tendințelor izolatoare a celor din urmă, când reacția uzurpatoare constituia garantul păstrării structurilor definitivite și cimentate treptat în propria sa carapace culturală. Și dacă recunoaștem, că o asemenea perindare a perioadelor de izolare și comunicare efectivă în majoritatea regiunilor europene constituia o condiție firească a procesului cultural-genetic, atunci specificul regiunii carpato-nistrene, unde elementele de conservatorism intern se reduceau la minimum, va consta în permanenta predispunere a grupurilor culturale de aici spre o interacțiune

(1) V. A. Dergacev, *Moldavia i sosiednie territorii v epohu eneolita-bronzi*, Avtoreferat disertații na soiskanie ucinonoi stepeni doktora istoričeskikh nauk, Leningrad, 1989.

activă în orice direcție și sub orice formă, cu medii culturale diferite – “regimul dialogului cultural continuu”².

Accesibilitatea permanentă a comunităților carpato-nistrene, receptivitatea lor la realizările diferitelor culturi, apărute în afara propriului areal, au influențat la rândul lor asupra dinamismului general și esențial al ritmului de desfășurare a proceselor regionale, care aveau în mare parte un caracter impulsiv. O altă particularitate a spațiului vizat se resimte în schimbarea bruscă a vectorului evoluției culturale, care adesea devenea diametral opus. Totodată, e necesar de menționat, că ultimele două particularități – impulsivitatea și multiplele direcții de orientare – se constată nu numai în schimbarea vădită a unei culturi de către alta, dar și în cadrul unor sisteme culturale aparte. Este de ajuns să ne referim, de exemplu, la cultura Cucuteni-Tripolie, urmărind, succesiv, ce reprezenta ea la stadiul timpuriu de dezvoltare și în ce s-a transformat către etapa finală și cum s-a desfășurat această transformare.

Un anumit specific în apariția unor astfel de fenomene și situații era determinat de așezarea geografică a pământurilor carpato-nistrene, aflate la interacțiunea a trei masive cultural-istorice: balcano-dunărean, central-european și est-european de stepă, care s-au manifestat în calitate de factori cultural-istorici externi. În asemenea condiții, orice deplasare în interiorul masivelor menționate mai sus, și cu atât mai mult gravele cataclisme istorice, se reflectau și asupra destinului grupurilor culturale carpato-nistrene. În dependență de situația istorică concretă, cele din urmă nimereau, de obicei, sub puternica influență a unuia din acești factori, în timp ce rolul celorlalte două în mare măsură erau neutralizate³. În unele cazuri influența se dovedea a fi atât de efectivă, încât transforma în mod radical aspectul cultural al regiunii; alteori atingeau doar unele aspecte. Dar, indiferent de consecințele contactelor, important este că ele formau, fără îndoială, cea mai activă dominantă în procesul cultural-genetic din regiune.

Interpretarea arealului carpato-nistrean, prin prisma specificului dezvoltării cultural-istorice, permite prezentarea Europei arhaice ca un organism integru, echilibrat, părțile componente ale căruia s-au aflat într-o strictă interconexiune. Unul dintre fenomenele culturale cele mai evidente, în multe zone ale continentului european, îl reprezintă sincronismul în reorganizarea unui imens spațiu. Deseori, sursa acestui mod de reorganizare putea fi, inițial, localizată într-un anumit epicentru de unde inovațiile, iar uneori chiar și purtătorii unor noi standarde culturale, se îndreptau spre alte teritorii contribuind la transformări culturale radicale. În contextul rețelilor de comunicare europene, importanța pământurilor carpato-nistrene iese din cadrul unei regiuni unicate din punct de vedere cultural-istoric. Pe primul plan se evidențiază rolul lor ca indicator sensibil ce permite aprecierea direcției, profunzimea și formele de corelație a diferitelor comunități culturale din Europa. Totuși, grupurile locale, ce ocupau spațiul carpato-nistrean nu îndeplineau doar funcția de transmițător pasiv al

(2) Conform terminologiei lui M. Tcacu.

(3) V.A. Dergacev, *op. cit.*, p. 39-40.

anturajului existent. Realizările recepționate din exterior erau reevaluate critic și transmise mai departe într-o formă modificată.

Caracterizarea generală de mai sus a spațiului carpato-nistrean va fi dublu îndreptățită pentru una din subdiviziunile locale – zona de nord-vest a Mării Negre. În acest spațiu transformarea culturală era mai dinamică și multilaterală, uneori cuprinzând întreaga regiune sau depășind chiar și hotarele ei. În eneolitic și epoca bronzului târziu dezvoltarea grupurilor localizate aici era marcată de interferența a două blocuri culturale: de stepă est-europeană și balcano-dunăreană. În anumite etape, la acest proces se implicau impulsuri directe, prin intermediul formațiunilor din zonele de silvostepă a spațiului carpato-nistrean, spre comunitățile cercului central-european. Uneori se mai adăugau și influențe egeo-anatoliene și caucaziene. În procesul general de transformări culturale, totuși, direcția principală a interacțiunilor se afla pe axa Est-Vest, între comunitățile de agricultori din spațiul balcano-dunărean și lumea păstorilor din Europa de Est.

Premisele și începutul formării sistemului Est-Vest

O înviorare a interdependențelor dintre culturile balcano-dunărene și masivele culturale de stepă s-a stabilit în perioada eneoliticului mijlociu. E adevărat că unele contacte se observă și în perioada precedentă, în primul rând în culturile cercului Mariupol și Precucuteni-Tripolie, însă ele, probabil, nu s-au evidențiat nici printr-o stabilitate mai deosebită, nici printr-o anumită regularitate. La o anumită etapă li s-au mai aliniat culturile Gumelnița și Bolgrad-Aldeni, însă și de data aceasta interdependențele se limitează doar la unele importuri⁴.

Cu toate acestea, terenul pentru o eventuală activizare a interferențelor la momentul acela era, după câte se pare, pregătit. În regiunea balcano-dunăreană apar complexe de formațiuni culturale înrudite sau asemănătoare: Kodjardermen-Karano-vo VI-Gumelnița, Varna-Bolgrad-Aldeni și Krivodol-Sălcuta-Bubani Hum, al căror nivel evoluat de dezvoltare economică și socială i-a permis lui N.I. Merpert să definească aceste comunități drept primele "protocivilizații" europene, iar lui N. Todorova să-și formuleze expresia "Ex Balcanae lux"⁵. Din această perioadă se observă o înflorire a metalurgiei aramei, confirmată de o largă varietate de piese, care sunt dovada înaltului profesionalism al meșterilor⁶. Pe baza metalurgiei balcanice se formează provincia metalurgică balcano-carpatică, incluzând focarul metalurgic tripolian⁷. În astfel de condiții lumea culturală carpato-balcanică dobândește o putere

(4) E.N. Cernîh, *Gornoe delo i metallurgia v drevneișei Bolgarii*, Sofia, 1978, 271; V. Sorochin, *Kulturno-istoriceskie problemî plemen srednego Tripolia Dnestrovsko-Prutskogo mejdurecia*, în *Izvestia*, 3, Chișinău, 1989, p. 47.

(5) N. Merpert, *Rannie skotovodî Vostocnoi Evroptî i sudibî drevneișih țivilizații*, Sofia, 1980, p. 70; H. Todorova, *Eneolit Bolgarii*, Sofia, 1979, p. 5.

(6) E.N. Cernîh, *op. cit.*, p. 89-119; N.V. Rîndina, *Orlovskaja L. B. Rezultati metallograficeskogo issledovania*; în E.N. Cernîh, *op. cit.*, c. 286-299.

(7) E.N. Cernîh, *Metallurgiceskie provinții i periodizația epohî rannego metalla na*

deosebită în posibilitatea de a lansa idei înaintate, cât și în privința distribuirii materiei prime și a produselor finite.

Progrese semnificative au fost sesizate și la celălalt capăt al viitorului lanț, unic în spațiul Volga-Nipru, unde se dezvoltă comunitatea cultural-istorică Mariupol. În componența ei intrau culturile: Samara, Prikaspiiskaia, Nijnedobskaia, Azovo-Dneprovskaia, Dnepro-Donetkaia⁸. Bineînțeles, că ascensiunea culturală în cadrul acestei comunități s-a manifestat nu atât de pronunțat ca în Balcani, dar existau, totuși, elemente care anunțau viitoare schimbări. În primul rând, aceasta era legată de nașterea sistemului nou al economiei productive, orientată, cu preponderență, spre păstori⁹. O continuare firească a procesului menționat o constituie forma specifică de creștere a vitelor, păstoriul nomad, care după părerea lui N.I. Merpert, a deschis noi posibilități de valorificare a raioanelor de stepă îndepărtate, transformându-le dintr-un factor de dezintegrare în unul integrator¹⁰.

Răspândirea, relativ rapidă, a formațiunilor de păstori în regiunea nord-pontică până la Balcani a fost condiționată de un șir întreg de circumstanțe, care au fost analizate în literatura de specialitate, îndeosebi în lucrările lui N.I. Merpert¹¹. Într-o formă generală, acest proces era legat de schimbarea condițiilor de activitate a colectivelor arhaice și, în mod firesc, a atras după sine modificarea cerințelor în asigurarea unei astfel de activități¹². Realizarea celor din urmă, necesita o maximă concentrare cu potențialul cultural al comunităților dezvoltate de agricultori, ce dispuneau de resurse necesare în cele mai diverse sfere de activitate. Sub acest aspect, regiunea caucaziană, probabil, nu corespundea întru totul cerințelor înaintate, în ceea ce privește metalurgia, iar civilizațiile Orientului Antic erau izolate de versante muntoase inaccesibile. În același timp, teritoriul de stepă, ce-și pierduse funcția de factor stăvilitor, deschidea calea spre Balcani.

Astfel, spre sfârșitul eneoliticului timpuriu, anumite premise au favorizat formarea unui sistem integrat, a cărui elemente erau reprezentate, pe de o parte de către protocivilizațiile de agricultori balcano-dunărene – posesorii unor realizări culturale avansate, de cealaltă – formațiunile de păstori, care necesitau asemenea realizări. Începutul unor interacțiuni intense coincide, după cât se pare, cu reorganizarea

teritorii SSSR, în SA, 4, 1978, p. 56-59.

(8) I.B. Vasiliev, *Eneolit Povoljia*, Kuibîșev, 1981, p. 6-22; I. B. Vasiliev, A.T. Siniuk, *Eneolit Vostocino-Evropelskoj lesostepi*, Kuibîșev, 1985, p. 9-39.

(9) I.B. Vasiliev, *op. cit.*, p. 66-69; I.B. Vasiliev, A.T. Siniuk, *op. cit.*, p. 27-29.

(10) N.I. Merpert, *op. cit.*, p. 74-75.

(11) Idem, *Drevneiše skotovodî Voljsko-Uralskogo mejdurecia*, 1974; Idem, *O plemennih soluzah drevneișih skotovodov stepei Vostocinoi Evropi*, în *Problemi sovetskoj arheologii*, 1978; Idem, *Rannie skotovodî...*; Idem, *Eneolit Iuga SSSR i evraziiskie stepi*, în *Eneolit SSSR*, 1982.

(12) Despre coraportul termenilor "activitate", "condiții", "necesități" cu noțiunea "cultură arheologică", vezi: M.E. Tcaciuc, *Kontinuitet i stadialnosti: nekotore alternativî idee etnokulturnoi neprerivnosti*, în *Drevnosti Iugo-Zapada SSSR*, Chișinău, 1991.

comunității culturale Mariupol, în timpul când culturile balcano-dunărene cunosc o perioadă de o stabilitate totală. Discordanța ritmurilor de dezvoltare este pe deplin explicabilă, ținând cont de deosebirile stadiale a celor două lumi vizate.

În prezent, e dificil de a determina exact sub ce formă a avut loc unificarea culturilor triburilor de păstori cu arealul agricultorilor. E posibil, că ar fi avut loc unul dintre acele "salturi", despre care scrie N.I. Merpert¹³. În acest caz se poate explica dispariția fără urmă a așezărilor culturii Bolgrad-Aldeni în zona Dunării de Jos¹⁴. E semnificativ faptul că retragerea grupului Bolgrad-Aldeni în zona de silvostepă, sub presiunea triburilor din est, este raportată acum în legătură directă cu apariția fenomenului Cucuteni A-Tripolie¹⁵. Pe de altă parte, aprecierea pur negativă a invaziei triburilor de stepă pe Pământurile balcano-dunărene, exclusiv prin antiteza "agresor-jertfa agresiei", reflectă doar unilateral acest proces. Și în acest caz este binevenită observația lui Merpert potrivit căreia rezultatul pozitiv al contactelor active a două comunități constă într-o originală "decuplare" a culturilor balcano-dunărene, transformându-le din culturi cu dezvoltare "în interior", în culturi cu dezvoltare "în exterior"¹⁶.

Urmările negative ale situației create poate nu trebuie exagerate. Ori, în pofida destabilizării temporare, în decurs de un mileniu a existat cultura Cucuteni-Tripolie, s-au parcurs câteva etape din evoluția culturilor Gumelnița și Salcuța, nemaivorbind de grupurile culturale din bazinul carpatic. Astfel, linia orizontală continuă a invaziei triburilor de stepă, care indică în unele tabele cronologice distrugerea vieții și activității unui șir de culturi balcano-dunărene eneolitice¹⁷, ar putea fi marcată și sub forma unui șir de puncte.

Perioada de funcționare activă a sistemului Est-Vest

Grupul Suvorov (fig. 1-2) Sistemul format avea la extremitatea vestică un bloc de subdiviziuni culturale de agricultori, iar în zona de est includea o nouă comunitate, numită Hvalânsk-Srednii Stog¹⁸. La drept vorbind, ultima consta din culturile Hvalânsk și Srednii Stog (faza timpurie), inclusiv și necropolele de tip Novo-Danilovsk¹⁹.

Presupusul dinamism al primei ciocniri dintre culturile balcano-dunărene și formațiunile nomade, se pare că nu a fost decât o continuare a contactelor dintre ele din etapa inițială, corespunzătoare fazei Cucuteni A-Tripolie BI. Metalul din Balcani și

(13) N.I. Merpert, *Eneolit Iuga SSSR...*, p. 329.

(14) L.V. Subbotin, *Pamiatniki kulturî Gumelnița Iugo-Zapada Ukrainî*, Kiev, 1983, p. 131.

(15) V.I. Sorochin, op.cit., p. 48.

(16) N.I. Merpert, *Rannie skotovodi...*, p. 88.

(17) H. Todorova, *Kamennio mednata epoha v Bulgaria*, Sofia, 1986, tab. 35.

(18) I.B. Vasiliev, op. cit., p. 22-42; I.B. Vasiliev, A.T. Siniuk, op. cit. p. 40-61.

(19) Ibidem, p. 22-42; D. Teleghin, *Srednestogovskaia kultura i pamiatniki Novodanilovskogo tipa v Podneprovie i stepnom Levoberejie Ukrainî*, în *Arheologia Ukrainskoi SSSR*, t. 1, Kiev, 1985, p. 305-320.

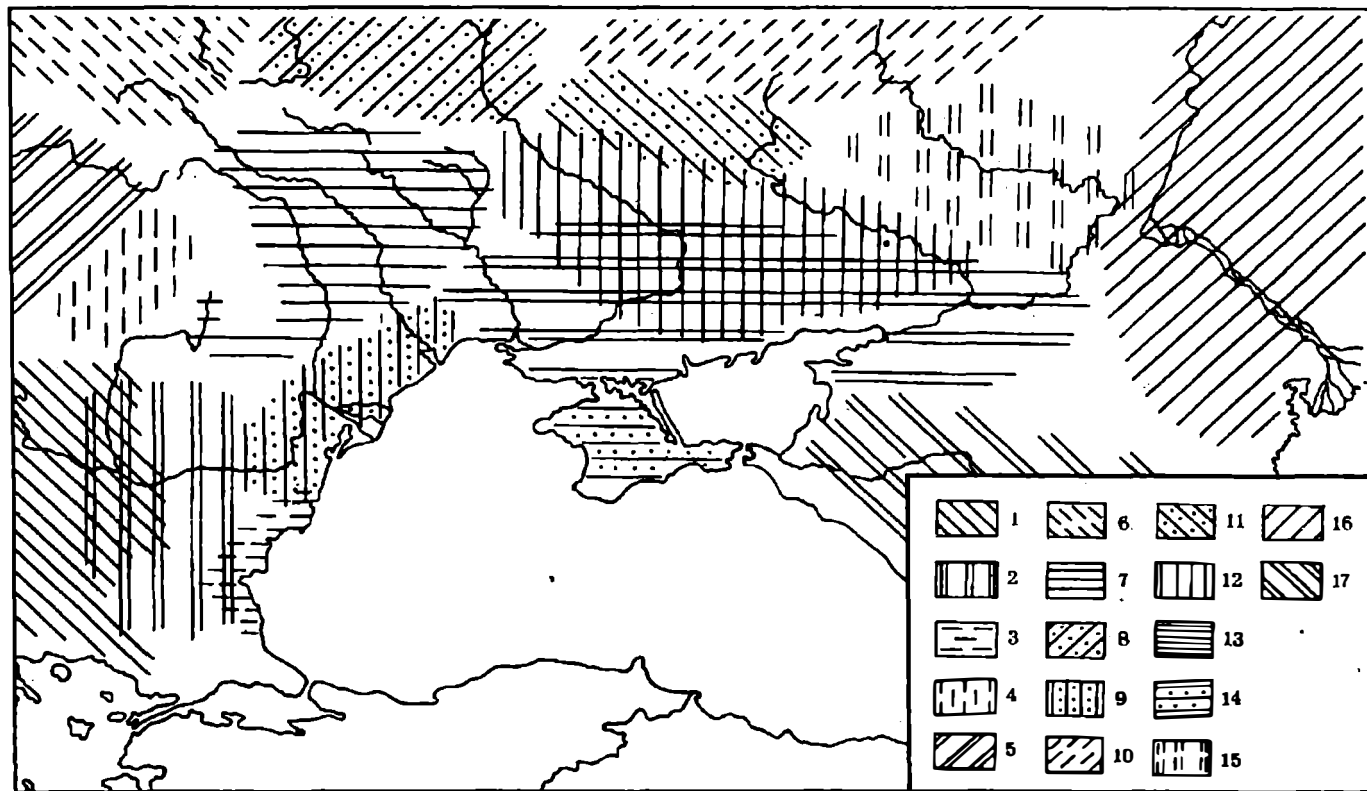


Fig. 1. Culturile eneolitice mijlocii ale regiunii Pontice și ale Europei de Sud-Est (stadiul timpuriu): 1. Krivodol-Sălcuța; 2. Karanovo VI – Gumelnița; 3. Varna; 4. Petrești; 5. Tisapolgar; 6. Lengyel; 7. Cucuteni A – Tripolie B1; 8. Nipru-Donet; 9. Suvorovo; 10. Comp-Pit Ware; 11. Zasukha; 12. Azov-Nipru; 13. Sredny Stog; 14. Eneoliticul Crimcei; 15. Donul de Jos; 16. Khvalynsk; 17. Svobodnoe.

tehnologia prelucrării lui, alte inovații, ca de exemplu în domeniul olaritului, în ritualul funerar ș.a., pătrund mai ales prin intermediul culturii Tripolie în mediul formațiunilor de stepă și silvostepă a Europei de Est, având o influență benefică asupra acestora²⁰. Cu alte cuvinte, în cadrul corelațiilor ce s-au stabilit, dominantă principală aparține tradițiilor vestice.

În lanțul raporturilor sau sistemului "de contacte continui", conform termenologiei lui N.I. Merpert²¹, un loc deosebit ar fi trebuit să-l ocupe și grupurile locale din regiunea nord-vestică a Mării Negre. Însă, e greu de sesizat specificul și ponderea participării lor în procesul menționat, dificultate ce ține atât de numărul redus de complexe descoperite, cât și de cunoștințele incomplete despre limitele cronologice și genetice ale acestora. În prezent, V. Dergacev integrează toate monumentele precedente grupului eneolitic Usatovo în cadrul grupului Suvorovo, sincronizându-le fazelor Cucuteni A, A-B, B-Tripolie B, B2, C1²². L. Alexeeva le împarte în grupurile Suvorovo și Utkonosokva, primul fiind suprapus fazei Cucuteni A-Tripolie BI, iar cel de-al doilea cuprinde perioada următoare. În dependență de limitele cronologice²³, problema particularităților subdiviziunilor evidențiate de autori se rezolvă în mod diferit. În primul caz, ca urmare a unei durate de timp destul de îndelungată, totalitatea componentelor grupului dat par cam eclectice, iar structura lui destul de amorfă. În cel de-al doilea caz, grupul Suvorovo se deosebește prin definitivarea tipologică mai clară, care permite o anumită temeinicie în includerea lui în contextul întregului eneolitic de stepă. E semnificativ faptul, că majoritatea cercetărilor percep monumentele de tip Suvorovo tocmai în așa fel²⁴.

Aria grupului Suvorovo ocupa zona nord-vestică a Mării Negre, regiunea Dunării de Jos, inclusiv Dobrogea, posibil și sud-estul Bulgariei de astăzi (fig. 1). Unica varietate a monumentelor o constituie complexe funerare, din care fac parte necropolele plane și tumulare. Tumuli, uneori, sunt înconjurați de crepide din lespezi în

(20) E.N. Cernih, *Ţirkumpontiiskaia provinĭia i drevneiše indoevropetsĭi*, în *Drevnii Vostok. Etnokulturniē sviazi*, 1988, p. 40; N.V. Rindina, *Drevneišaia metalloobrabotka Iugo-Vostocnoi Evropĭ (istoki i razvĭetie)*, în *Drevneiše obşnosti zemledelĭev i skotovodov Svernogo Pricernomorĭa (V tĭs. do n.e.-V v. n.e.)*, Kiev, 1991, p. 18.

(21) N.I. Merpert, *Entokulturniē izmenenia na Balkanah na rubeje eneolita i rannego bronzovogo veka*, în *Entogenez narodov Balkan i Severnogo Pricernomorĭa*, 1984, p. 241.

(22) V.A. Dergacev, *Moldavia i sosednie territorii v epohu bronzĭ*, Chişinău, 1986, p. 65-74.

(23) I.L. Alekseeva, *Kurganĭ epohi paleometalla v Svero-Zapadom Pricernomorĭe*, Kiev, 1992, p. 26-39.

(24) V.G. Zbenovici, *Eneolit Pivnicno-Zahidnogo Pricernomorĭa*, în *Materiali z antropologii Ukraini*, 7, Kiev, 1973, p. 72, 74-75; T. G. Movşa, *Problema sveazei Tripolia-Cucuteni s plemenami kultur stepnogo areala*, în *SP*, 5-6, Sofia, 1981, p. 61-72; D.I. Teleghin, *Pamiatniki Novodanilovskogo tipa*, în *Arheologia Ukrainskoi SSR*, t. 1, Kiev, 1985, p. 319.

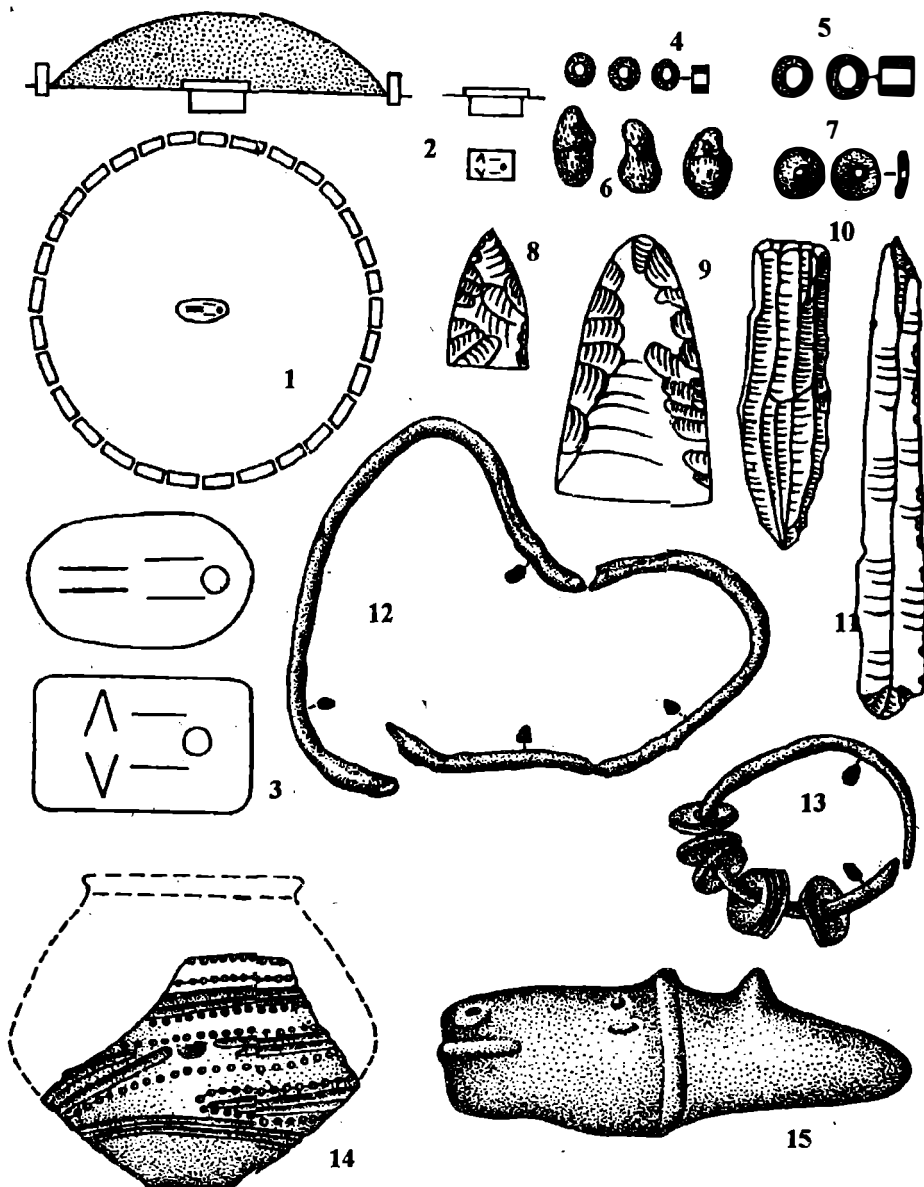


Fig. 2 Materiale ale grupului Suvorovo: 4-6. os; 7-13. scoici; 8-11. silix; 12, 13. metal; 14. lut; 15. piatră.

poziție verticală (fig. 2/1), defuncții sunt înhumați cu preponderență în gropi dreptunghiulare (fig. 2/2, 3) și, mai rar, în gropi ovale (fig. 2/3), pe spate cu genunchii îndoiți. În etapa finală apar înmormântări cu defuncți aranjați în poziție întinsă, pe direcțiile est și nord-est (fig. 2/3). De obicei, oasele scheletului, uneori și fundul mormântului, sunt acoperite cu un strat gros de ocră. Camerele funerare sunt acoperite cu bârne sau cu lespezi de piatră. Inventarul funerar constă din lame și topoare de silex, printre care se evidențiază lamele de cuțit și topoarele cu muchia arcuită, obiecte de aramă și podoabe din scoici și os (fig. 2/4-13). Uneori se întâlnesc vase de lut de tip estetic (de stepă), cu degresant de scoici și vase din cultura Gumelnița și Cucuteni-Tripolie (fig. 2/14). Cu totul deosebite sunt sceptrele zoomorfe de piatră (fig. 2/15).

Ca fenomen cultural, de sinestătător, grupul Suvorovo a cunoscut o anumită evoluție. Drept dovadă sunt sceptrele de piatră care, așa cum arată V. Dergacev, au evoluat de la cele confecționate într-un mod stilizat la cele în stil realist²⁵. Conform circumstanțelor în care au fost descoperite acestea, începutul formării și prima etapă de funcționare a grupului Suvorovo au loc concomitent cu fazele Cucuteni A1-3, în limitele cărora erau răspândite sceptrele stilizate. Cea de-a doua etapă corespunde fazei Cucuteni A4, când apar sceptrele confecționate într-un stil realist. În afară de sceptrele zoomorfe, drept indicator cronologic poate servi, probabil, și lipsa tumulilor. Drept confirmare a acestei presupunerii, pare-se că pot servi materialele arhaice din necropola plană de lângă Giurgiulești²⁶. Cu toate acestea, ritul funerar tumular apare de acum în decursul primei etape, fapt confirmat de descoperirile de la Căinari²⁷. În cea de-a doua etapă acest tip de monumente funerare devine predominant, cu toate că un timp oarecare mai continuă să fie practicat ritualul funerar în necropole plane, asemănătoare celor de la Kiulevece²⁸. Aproximativ în aceeași perioadă are loc trecerea la înmormântările tumulare și în arealul culturilor Srednii Stog și Hvalânsk²⁹.

Formarea grupului Suvorovo a avut loc în condițiile destrămării culturilor cercului Mariupol și creării unei noi comunități eneolitice ale triburilor de stepă. Acest proces și-a găsit reflectarea și în specificul situației culturilor din zona nord-vestică a Mării Negre, unde, practic, concomitent, existau diferite tradiții funerare: perioada Postmariupol cu dispunerea defuncților în poziție întinsă și Hvalânsk-Strednii Stog cu

(25) V.A. Dergacev, V.I. Sorochin, *O zoomorfaom skipetre iz Moldavii i proniknovenii stepnih eneoliticheskikh plemen v Karpato-Dunaiskie zemli*, în *Izvestia AN MSSR*, nr. 1, Chișinău, 1986, p. 62.

(26) V. Haheu, *Otset o polevîh issledovaniiah Pruto-Dunaiskoi novostroecnoi arheologiceskoi ekspedicii v 1991 godu*, în *Arhiv IADI AN RM*, nr. 338.

(27) T.G. Moșșă, Gh.F. Cebotarenco, *Eneoliticheskoe kurgannoe pogrebenie u st. Kainari v Moldavii*, în *KSIA AN SSSR*, vip. 115, M. 1969.

(28) Z. Zaharova, *Zoomorphes Zepter aus Kjulevca Bezirk Sumen*, în *SP*, 8, Sofia, 1986.

(29) D.I. Teleghin, *Eșcio raz o videlenii pamiatnikov novodanilovskogo tipa epohi medl*, în *Drevnelšie obșnosti*, Kiev, 1991, p.61; I.B. Vasiliev, op. cit. p. 43.

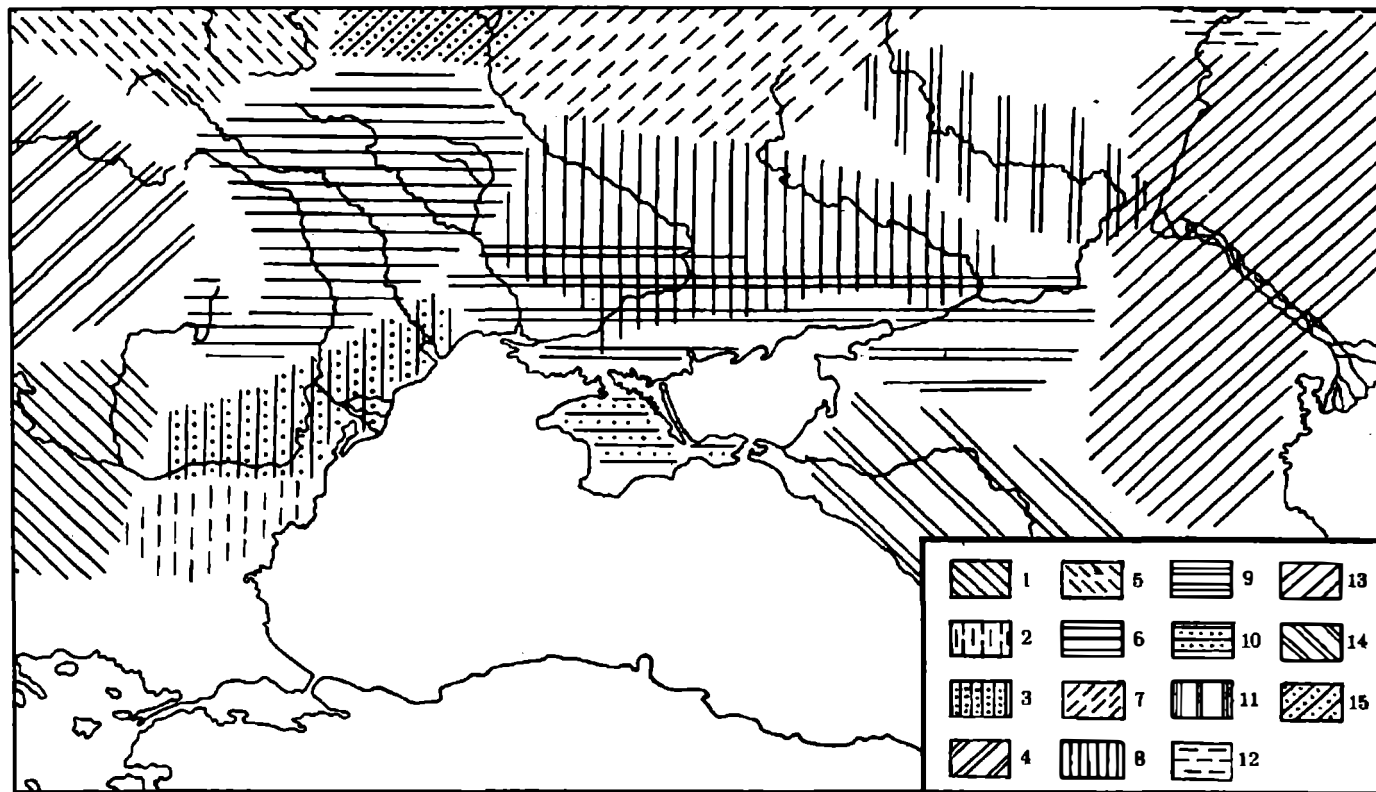


Fig. 3. Culturile eneoliticului mijlociu ale regiunilor pontice, caspice și ale Europei de Sud-Est (stadiul târziu): 1. Sălcuța IV – Galatin; 2. Peveș II; 3. Cernavodă I; 4. Bodrogkeresztur; 5. Lengyel; 6. Cucuteni A-B; B-Tripolie B2, C1-Y1; 7. Comb-Pit Ware; 8. Sredny Stog; 9. Mikhaylovka de Jos; 10. Eneoliticul Crimeei; 11. Repin Khutor; 12. Alekseevka; 13. Yamnaya; 14. Maykop; 15. Nipru-Donet.

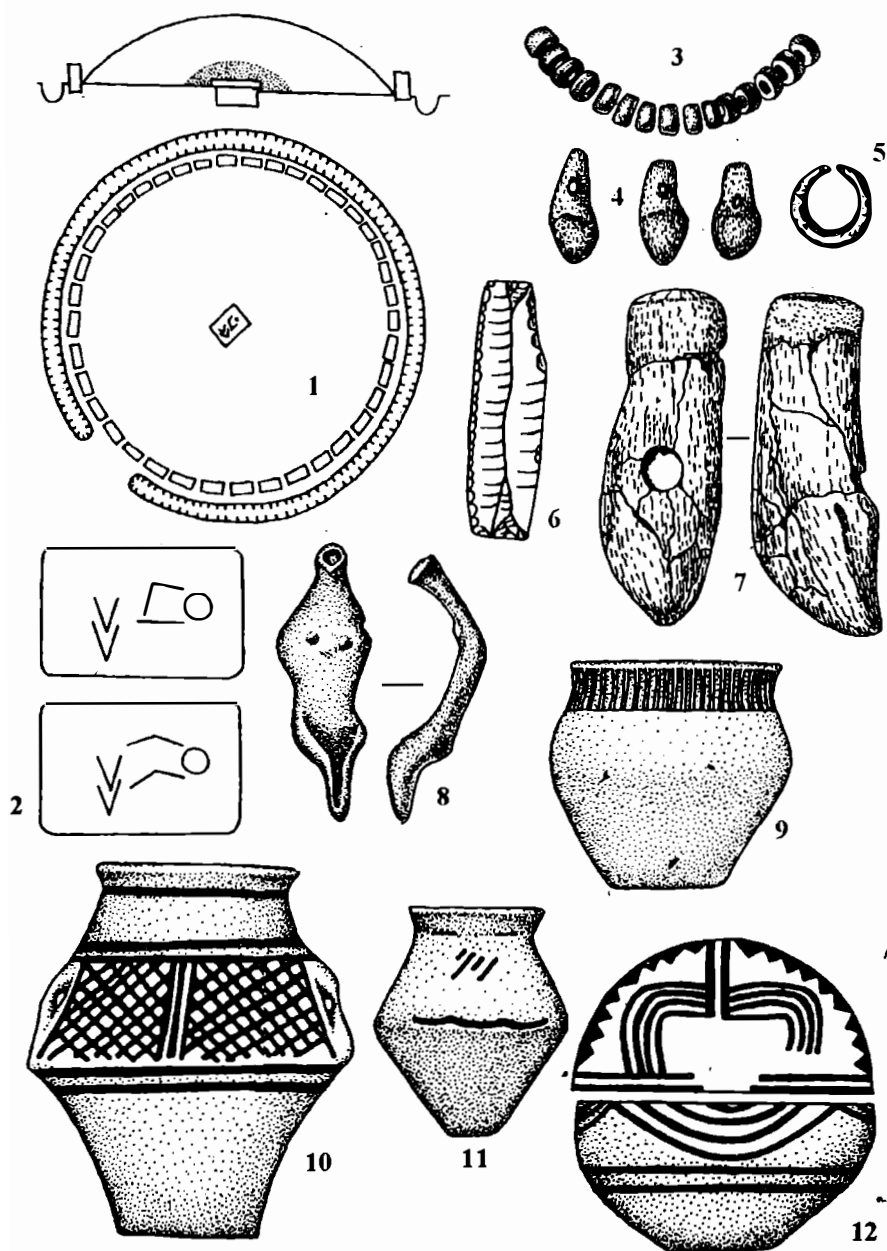


Fig. 4 Materiale aparținând variantei basarabene a culturii Cernavodă: 3, 4, 7. os; 5. metal; 6. silex; 8-12. lut.

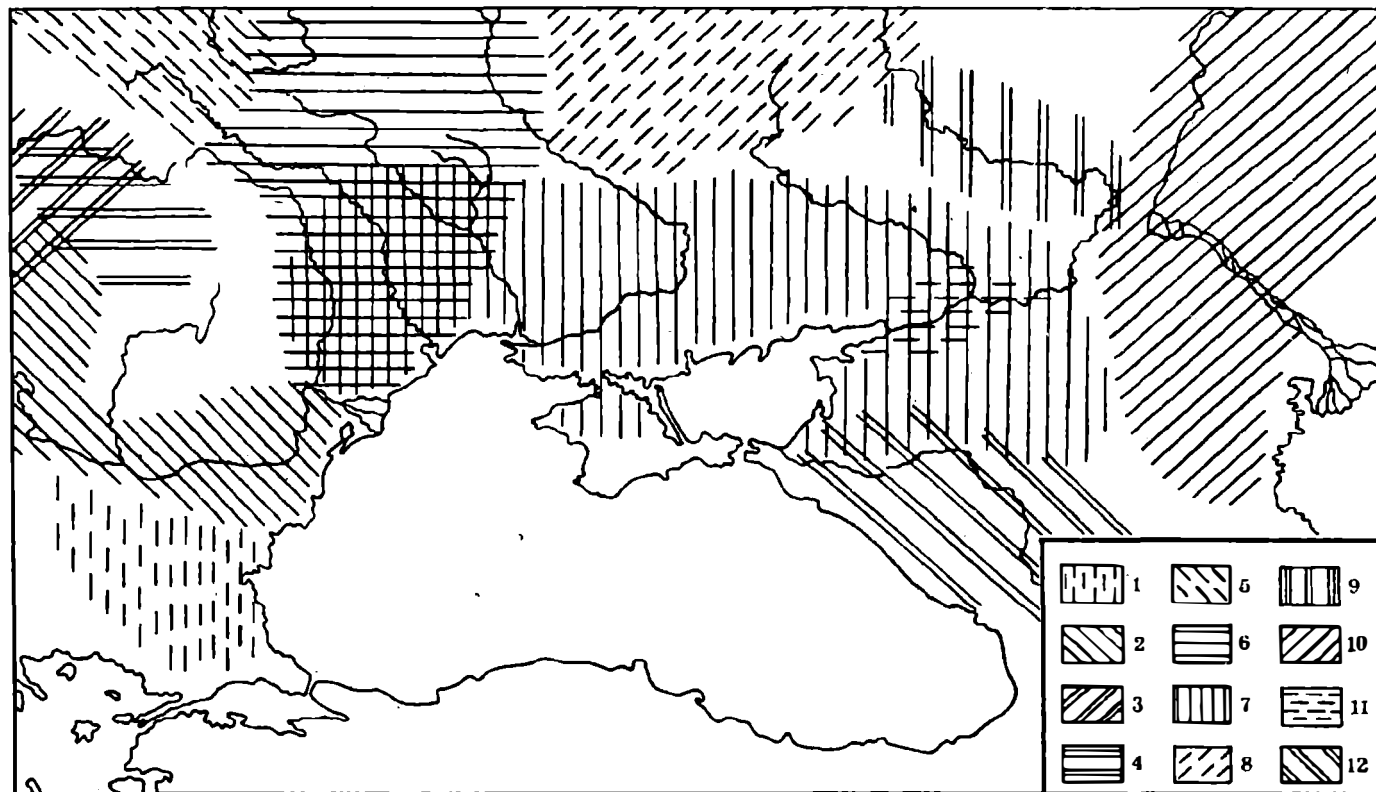


Fig. 5 Culturile eneoliticului târziu ale regiunilor pontice, caspice și ale Europei de Sud-Est: 1. Epoca timpurie a bronzului în Bulgaria (Ezero?); 2. Cernavodă III; 3. Boleraș; 4. Lazniany; 5. Funnel Beaker; 6. Tripolic C2-Y2; 7. Orizontul eneolitic târziu nord-pontic; 8. Comb Pit Ware; 9. Repin Khutor; 10. Yamnaya; 11. Konstantinovka; 12. Maykop-Novosvobodnaya.

aranjarea defunctului în poziție chircită, pe spate. Ulterior, ce-a din urmă este înlocuită cu o altă varietate a ritului funerar, în timp ce ritualul de înmormântare a defuncților în poziție întinsă se păstrează, încă, până în epoca bronzului.

Perioada de existență a grupului Suvorovo a fost marcată de intense și variate interconexiuni. Tendința spre integrare a culturilor evidențiate la sfârșitul perioadei Mariupol, duce mai târziu la o oarecare nivelare a culturilor pe un teritoriu destul de vast de la Dobrogea până la Volga. Unele culturi nu se cristalizaseră într-atât ca să completeze acele canale informaționale pe orizontală și să stopeze răspândirea și pătrunderea diferitor inovații. Aceasta, la rândul ei a asigurat circulația intensă a ideilor și obiectelor, cât și infiltrarea activă de "Kulturtrager", în care au fost implicate nu numai triburile de nomazi, dar și unele grupuri de agricultori. Însă, destul de repede devine predominantă o altă direcție a procesului cultural-istoric. Sistemul de relații între culturi, apărut cândva, slăbise, fapt cauzat de tendința de constituire a structurilor locale, a căror stabilitate necesita o rezistență dură față de lumea înconjurătoare. În acest context, probabil, trebuie examinată situația creată în Dobrogea și zona nord-vestică a Mării Negre, unde o astfel de tendință este reflectată de cea de-a doua etapă de dezvoltare a grupului Suvorovo. În fond, tot în acea perioadă a început un fenomen, calitativ nou, cunoscut sub numele de cultura Cernavoda I. După opinia arheologilor români, prima treaptă de dezvoltare a acesteia corespunde fazei Cucuteni A4, în decursul căreia s-au răspândit sceptorile confecționate în stil realist³⁰.

Criza sistemului Est-Vest

Variantă locală basarabeană a culturii Cernavoda I (fig. 3-4) Schimbarea situației la sfârșitul fazei Cucuteni A – Tripolie B₁ se răsfrânge imediat și asupra mutațiilor culturilor, cât și asupra sistemului comunicativ. Cultura Cernavoda I, care a ocupat regiunea Dunării de Jos a servit, probabil, drept supapă, reducând simțitor contactele între comunitățile balcano-dunărene și lumea estică. În același timp, se observă o tendință distrugătoare în dezvoltarea a însăși culturilor balcanice, care depășiseră perioada de maximă înflorire. Pe măsura stabilirii tradițiilor sudice, crește rolul culturilor central europene a cercului Lendel-Polgar, procesul de formare al cărora se încheiasă către acel moment. De aceea, începând tocmai cu faza Cucuteni A-B – Tripolie B, se observă o reorientare a focarului metalurgiei tripoliene spre sursa de materie primă din Transilvania³¹. Paralel cu aceasta, pe teritoriul așezărilor tripoliene pătrund elemente de tip Lendel-Polgar, atingând și zona de stepă.

Era supusă unei evidente reorganizări și regiunea culturilor est-europene, unde în ritmuri rapide avea loc procesul de destrămare a comunității Hvalânsk-Srednii Stog. În regiunea de silvostepă din zona fluviului Volga, așezările și necropolele sunt

(30) N. Hațuche, **Complexul cultural Cernavodă I de la Râmnicelu-județul Brăila**, în Istros, I, 1980, p. 68; D. Popovici, P. Hașotti, **Considerations about the synchronism of the Cernavoda I culture**, în Pontica, XXI-XXII, 1988-1989, p. 296.

(31) N.V. Rândina, **op. cit.**, p. 18.

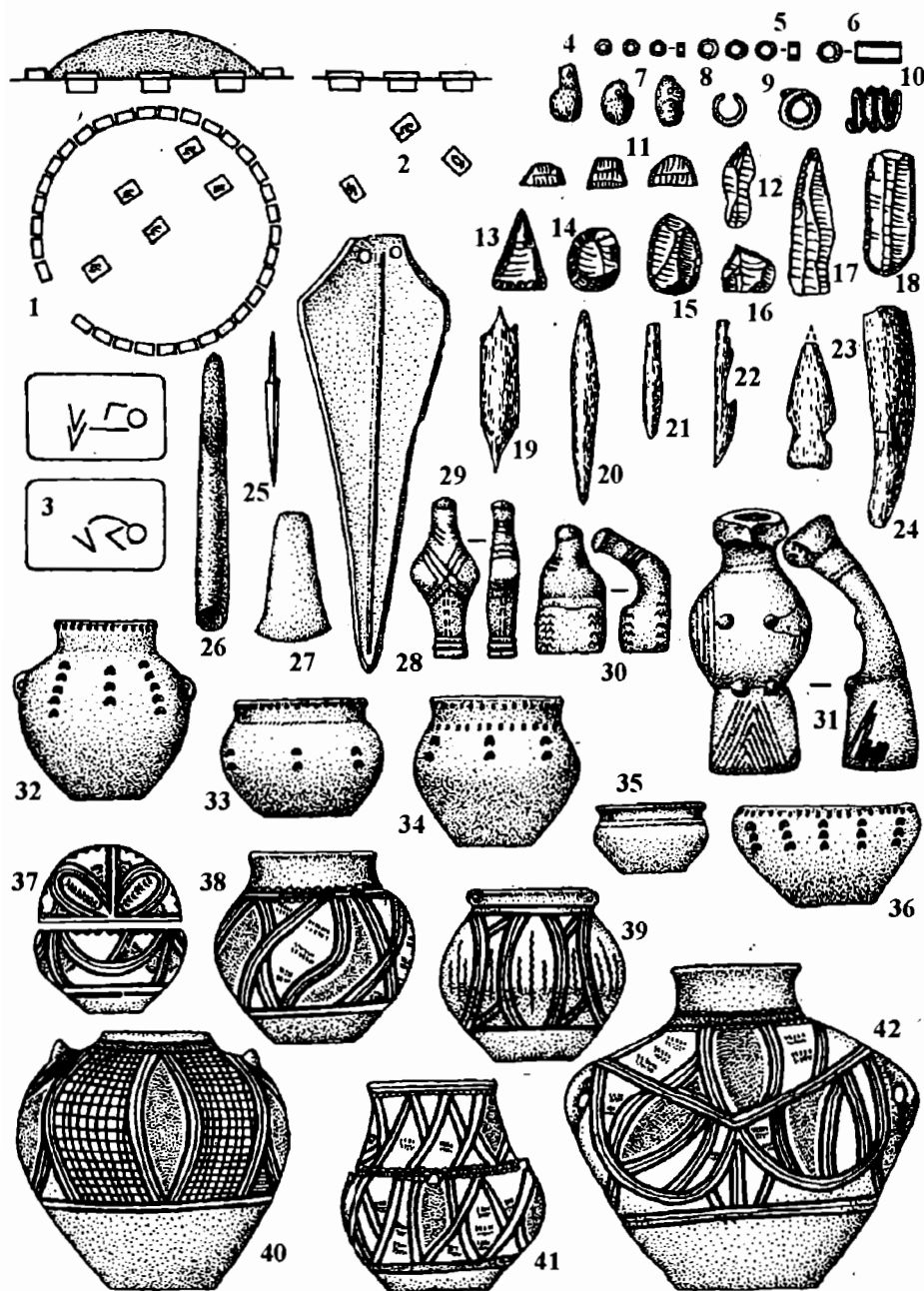


Fig. 6 Materiale aparținând grupului Usatovo (stadiul timpuriu):
4-7, 19-24. os; 8-10, 25-28. metal; 11-18. silix; 29-42. lut.

înlocuite cu antichități de tip Alexeevka. Mai la sud, în regiunea de stepă continua să existe complexul de tip Berejnovka-Arhara, care reprezintă fie o etapă târzie de evoluție a culturii Hvalânsk³², fie cele mai timpurii manifestări ale culturii Iamnaia (morminte cu ocră), conform schemei lui N.I. Merpert³³. În regiunea Donului de Mijloc, în baza tradițiilor culturilor Nijnii Don și Srednii Stog se formează cultura Repin³⁴. Cultura Strednii Stog, care ocupă partea de nord a regiunii de stepă a Mării Negre, intra în perioada de dezvoltare Derievsk³⁵. Un fenomen cultural cu totul deosebit, reprezentat prin stratul inferior al așezării Mihailovka de pe Nipru, se răspândește în stepele din regiunea Azov-Marea Neagră³⁶. Însă, cele mai importante evenimente au avut loc în regiunea Caucazului de Nord. Aici, spontan, în sensul direct al cuvântului, apare fenomenul cultural Maikop, a cărui limită cronologică coboară acum până în faza Cucuteni AB-Tripolie B2³⁷. De acum înainte, acest focar cultural, care a acumulat multiple realizări din Asia Inferioară, va determina, nu de puține ori, situația în parte de est a regiunii de stepă a Rusiei de Sud.

Partea de vest, însă, a nimerit cu timpul sub influența culturii tripoliene. Acest proces, în fazele Cucuteni AB-Tripolie B2 s-a transformat, din unele penetrări separate în regiunile de stepă, în unul din factorii dominanți în procesul de culturigeneză.

Situația ce s-a creat în regiunea nord-vestică a Mării Negre, în pofida unor elemente asemănătoare, se deosebea, totuși, prin unele particularități. Aceste particularități erau cauzate de existența culturii Cernavoda I, ale cărei așezări erau concentrate în regiunea Dunării de Jos. În prezent, izvoarele nu ne permit să dăm o apreciere mai amplă nivelului de integritate a grupurilor eneolitice din nord-vestul Mării Negre în contextul culturilor de la Dunărea de Jos. Cu toate acestea, propunerea lui P. Roman de a include această regiune în arealul culturii Cernavoda I, nu pare a fi atât de surprinzătoare³⁸. În favoarea acestei supoziții stau mărturie, îndeosebi, materialele perioadei Cernavoda I, depistate în necropola tumulară de lângă satul Sărățeni de pe Prut³⁹. Totodată, trebuie menționat că tradițiile culturii Cernavoda I

(32) E.V. Tvek, *Bugo-Dneprovskii variant vostochnotripoliskoi kulturi*, în *Pervobitnaia arheologia*, Kiev, 1989, p. 112-115; L. M. Lugova, *Rassamakin Iu. Ia. Eneolitice pohovannia v kurgani poblizu s. Orlik Poltavskoi oblasti*, în A., 49, Kiev, 1985.

(33) I.B. Vasiliev, op.cit., p. 43-50; N.I. Merpert, *Drevneishe skotovodi...*, p. 54-60.

(34) I.B. Vasiliev, A. T. Siniuk, op.cit., p. 49-53.

(35) D.I. Teleghin, *Seredniostogivcika kultura epohi midi*, Kiev, 1973, p. 122-124.

(36) O.G. Șapoșnikova, *Pamiatniki nijnemihailovskogo tipa*, în *Arheologia Ukrainskoi SSR*, Kiev, 1985, p. 324-331.

(37) A.D. Rezepkin, *Severo-Zapadnii Kavkaz v epohu rannei bronzî*, în *Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk.*, Leningrad, 1989, p. 16-17; V. A. Trifonov, *Osobennosti lokalino-hronologiceskogo razvitia maikopskoi kulturi*, în *Maikopskii fenomen v drevnei istorii Kavkaza i Vostocnoi Evropi*, Leningrad, 1991, p. 29.

(38) P. Roman, *Procesul de construcție a noilor grupe etno-culturale de la începutul epocii bronzului*, în *Carpica*, XIV, 1982, p. 43.

(39) T.I. Demcenco, *Issledovanie eneoliticeskih kurganov v Kotovskom raione MSSR*,

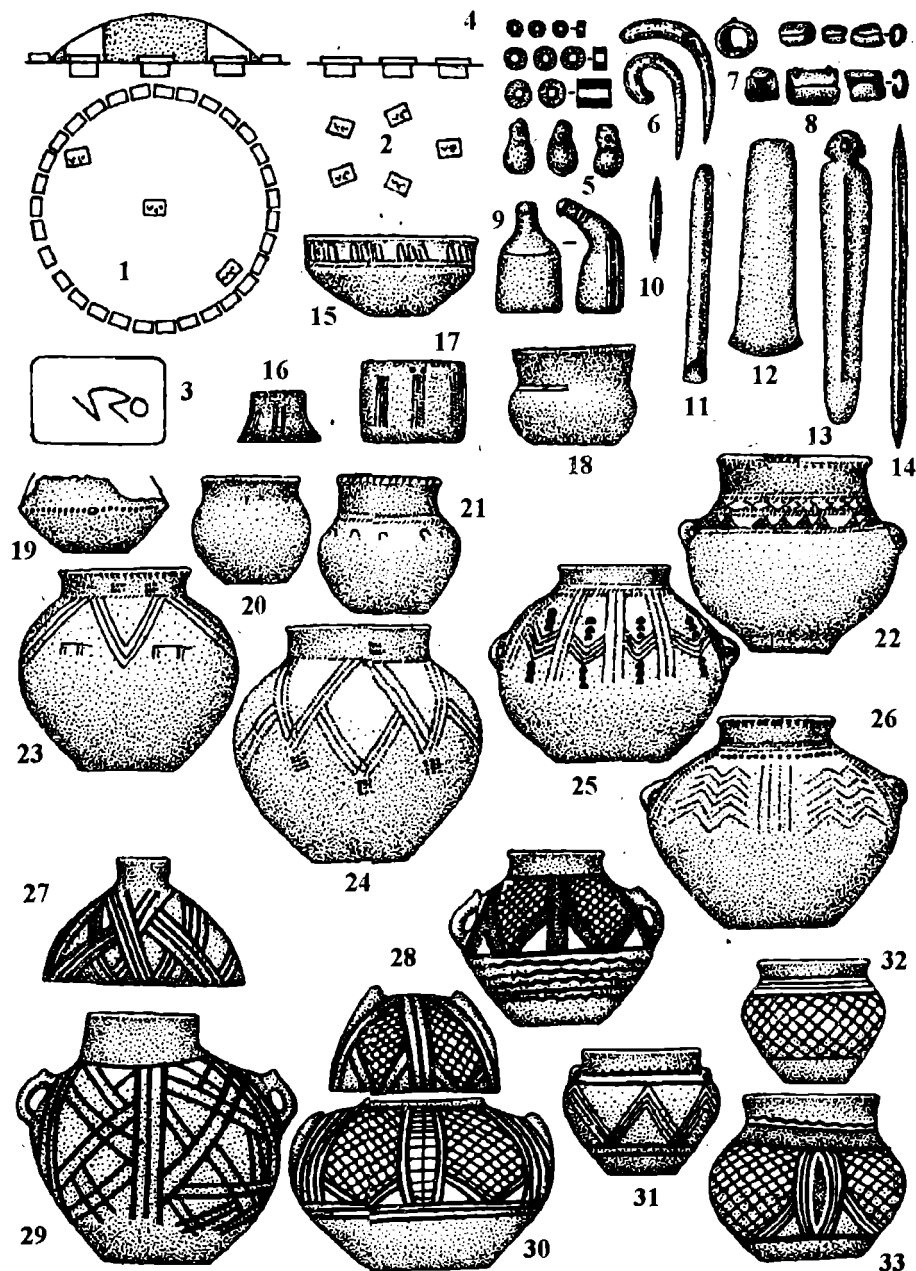


Fig. 7 Materiale aparținând grupului Usatovo (stadiul târziu):
4-6. os; 7, 8, 10-14. metal; 9, 15-33. lut.

au constituit substratul genetic principal al grupului Usatovo, asupra căruia, anterior, și-au lăsat amprentele standardele culturii Tripolie. Iar acest fapt confirmă, la rândul său, valabilitatea evidențierii unei variante basarabene a culturii Cernavoda I.

Partea complementară a acestei subdiviziuni culturale se dezvăluie printr-o serie de complexe funerare cu multipli indici, ce corelează între ei. Monumentele funerare sunt reprezentate, preponderent, prin tumuli, care uneori, sunt concentrați în necropole de doi sau mai mulți tumuli. Din punct de vedere numeric, predomină tumulii cu mantaua din argilă sterilă sau argilă cu straturi de cernoziom. Deseori, se întâlnesc construcții de piatră în formă de crepide, din lespezi îngropate în poziție verticală sau platforme de piatră de formă circulară, care parțial acopereau poalele tumulului. În unele cazuri au fost descoperite și șanțuri circulare (fig. 4/1). În afară de construcția de bază se mai întâlnesc și alte detalii arhitecturale: construcții de lemn la baza tumulului, ringuri mici de piatră ș.a.

Frecvent se practica ritul funerar de înhumare a defuncțiilor în gropi ovale sau dreptunghiulare. Defuncții erau depuși, de obicei, pe partea, stângă, mai rar pe dreapta, cu un grad moderat de chircire. Ca regulă, aveau un braț întins pe genunchi, iar celălalt puțin îndoit în cot, palma suprapusă pe oasele bazinului sau cu brațul îndoit în unghi drept (fig. 4/2). Se întâlnesc și înmormântări cu defuncții puși pe spate, cu picioarele întinse. Direcția de orientare a defuncțiilor este cea de nord-est și est. Într-o cantitate destul de mare este folosit oculul, fiind deseori presărat pe corpul defuncțului sau pe fundul mormântului.

Inventarul funerar nu este prea numeros. Ceramica e prezentată prin două categorii de vase: tripoliene pictate și vase modelate din pastă cu degresant de scoici (fig. 4/9-12). Vasele din prima categorie, conform indicilor morfologici și din punct de vedere stilistic, are destul de multe analogii cu ceramica tripoliană, fazele B și C₁. Ceramica din categoria a doua, după unele particularități se apropie de cea a culturii Cernavodă I sau amintesc vasele tripoliene. Uneltele de silex, os și piatră, cât și podoabele, cu unele excepții, sunt lipsite de unele particularități specifice, bine pronunțate (fig. 4/3-7). În schimb, destul de originale par a fi statuetele de tip Krasnogorka, care posedă unele asemănări cu plastica culturii Cernavodă (fig. 4/8).

Sub aspect stratigrafic, acest nivel de morminte precede întotdeauna, înmormântările de tip Usatovo, dar urmează după complexele grupului Suvorovo, ce determină în mod special poziția lui cronologică. Constituie o dificultate evidențierea gradării diacronice interioare a acestor materiale. Cele mai timpurii pot fi considerate, cu o anumită probabilitate, materialele din mecropola tumulară de lângă Sărățeni și înmormântarea tumulară eneolitică de lângă Roșcani⁴⁰. După ele urmează înmormântările cu ceramică pictată tripoliană din faza Cucuteni B-Tripolie C₁, printre care se evidențiază înmormântările eneolitice din Novo-Kotovsc Koșara, Hagider ș.a.⁴¹.

în *Problemi issledovania pamiatnikov arheologii Severskogo Donța*, Lugansk, 1990, p. 63.

(40) T.I. Demcenco, op. cit., p. 63; V. A. Dergacev, I.A. Borziac, I.V. Manzura, *Roșkanskie kurganî*, Chișinău, 1989, p. 30-31, fig. 11/5-8.

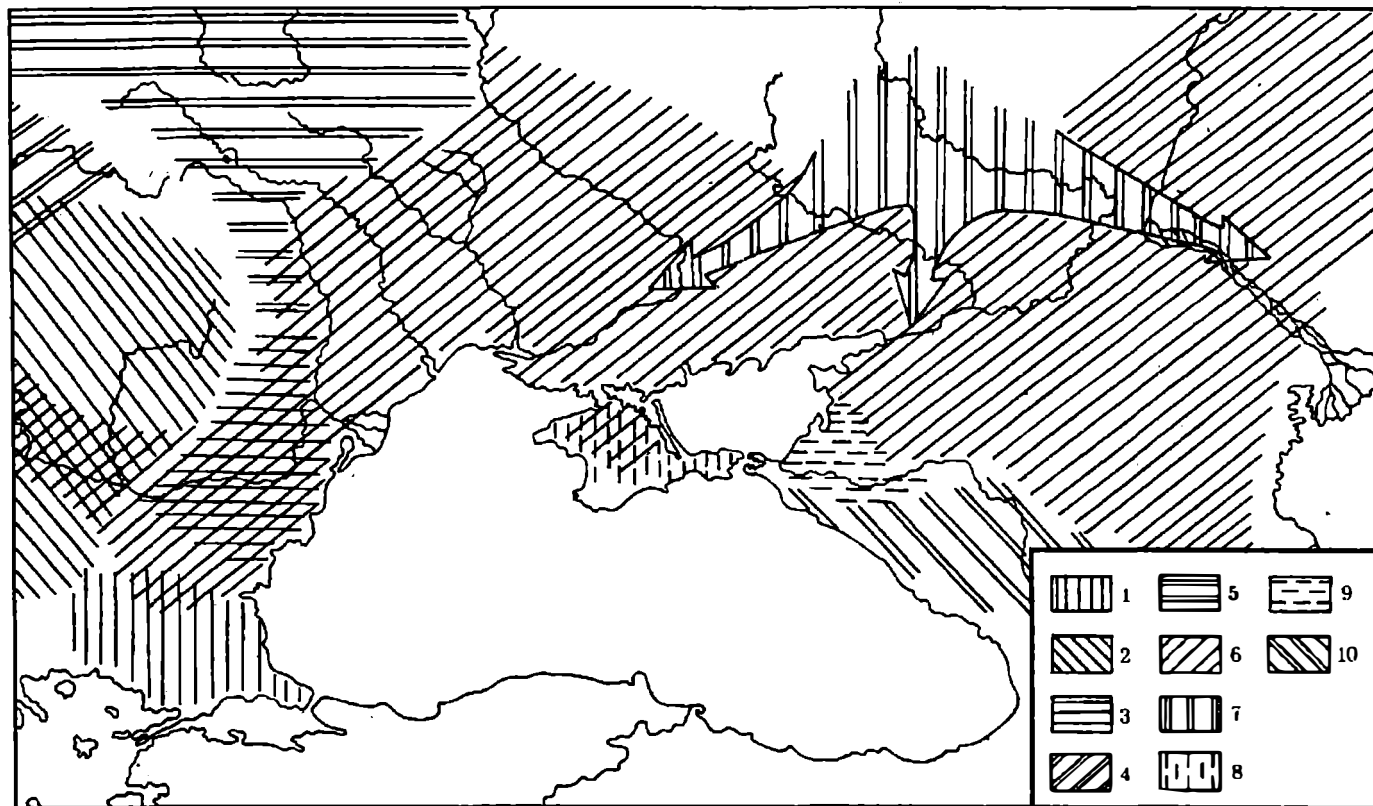


Fig. 8 Culturile timpurii ale bronzului din regiunile pontică, caspică și ale Europei de Sud-Est (stadiul timpuriu):

1. Ezero; 2. Coțofeni; 3. Cernavodă II-Foltești; 4. Baden; 5. Globular Amphora; 6. Yamnaya; 7. Repin Khutor;
8. Kemi-Oba; 9. Novotitarovka; 10. Maykop-Novosvobodnaya.

Dacă sub raport taxonomic, toate monumentele menționate ar trebui să constituie o variantă aparte a culturii Cernavoda I, atunci în plan cultural-genetic cele mai târzii dintre ele pot fi atribuite orizontului Protosaragovo.

O oarecare asemănare cu complexe neolitice din nord-vestul Mării Negre o au unele monumente de la vest de Prut și de la sud de gurile Dunării. Aici, de exemplu, pot fi menționate înmormântările centrale și cele secundare de la Hamangia, cât și înmormântarea nr. 2 de la Balotești⁴². Unele morminte au analogii cu cultura Nijnemihailovsk, de la est de Nistru. Pentru ele sunt caracteristice aceleași crepide, șanțuri, defuncții aranjați pe o parte cu un grad slab de chircire ș.a.⁴³. Ca indicator cronologic, care arată vârsta acestor monumente, servesc vasele de tipurile Nijnemihailovsk și Maikop.

Ca și în etapa precedentă, în regiunile de stepă continuă să se mai păstreze o anumită unitate în tradiții, ceea ce dovedește dezvoltarea culturilor de stepă conform unor legislații proprii. Deosebirile locale care se manifestă, mai ales în cultura materială, erau condiționate, în principiu, de apropierea sau depărtarea unor formațiuni teritoriale (locale) față de centrele culturale evolute. Și dacă tradițiile caucaziene, prin intermediul culturii Maikop, pătrundeau tot mai adânc în mediul de stepă, atunci rolul focarului balcanic în acest timp rămâne aproape neobservat. Preluând unele elemente de la comunitățile de agricultori balcano-dunăreni, cultura Cernavoda I nu posedă, totuși, un potențial interior pentru a lărgi mai activ sfera de influență, atingând doar bazinul Nistrului Inferior. Dar, în perioada următoare, situația a fost, în mod esențial, corectată de cultura tripoliană.

Începutul restabilirii sistemului Est-Vest

Grupul cultural Usatovo (fig. 5-7). Pătrunderea în zona de stepă a elementelor culturii tripoliene a avut loc de-a lungul întregii epoci neolitice. Însă, doar în perioada finală a acestei epoci penetrările sporadice în lumea de stepă se transformă într-un proces cu caracter migraționist. Inițial, grupurile tripoliene târzii (fazele C2-Y2), legate de varianta Văhvatînți, locală, pătrund în zona Nistrului Inferior, unde mai târziu se constituie focarul unei formațiuni culturale specifice, reprezentată de monumente de tip Usatovo. Ocuparea în continuare a teritoriului de stepă a avut loc pe două căi: în baza afluxului tradițiilor de silvostepă a culturii Tripolie și în

(41) S.M. Agulnikov, A.N. Levinschi, *Otcet o plevih issledovaniiah Slobodzeiskoi novostroecnoi arheologiceskoi ekspedicii v 1988 godu*, în *Arhiv IADI AN RM*, 281; E.F. Potokova, B.G. Petrenko, N.V. Burdo, L.I. Polisciuk, *Pamiatniki tripolisoi kulturi Severo-Zapadnom Pricernomorie*, Kiev, 1989, p. 124, fig. 40/1-7.

(42) S. Morintz, *Probleme ale epocii bronzului în Dobrogea*, în *Pontica*, V, 1972, p. 54-56, fig. 1; C. Buzdugan, V. Bobi, N. Cernea, *Cercetările arheologice din tumulul 2 de la Balotești-Vrancea*, în *SCIVA*, 38, nr. 3, 1987, p. 227, fig. 2/4.

(43) I.I. Rassamakin, *Eneolitici pohovannia Pivnicno-Zahidnogo Priazov'ia*, în A, 1, Kiev, 1990, p. 69-70, 73.

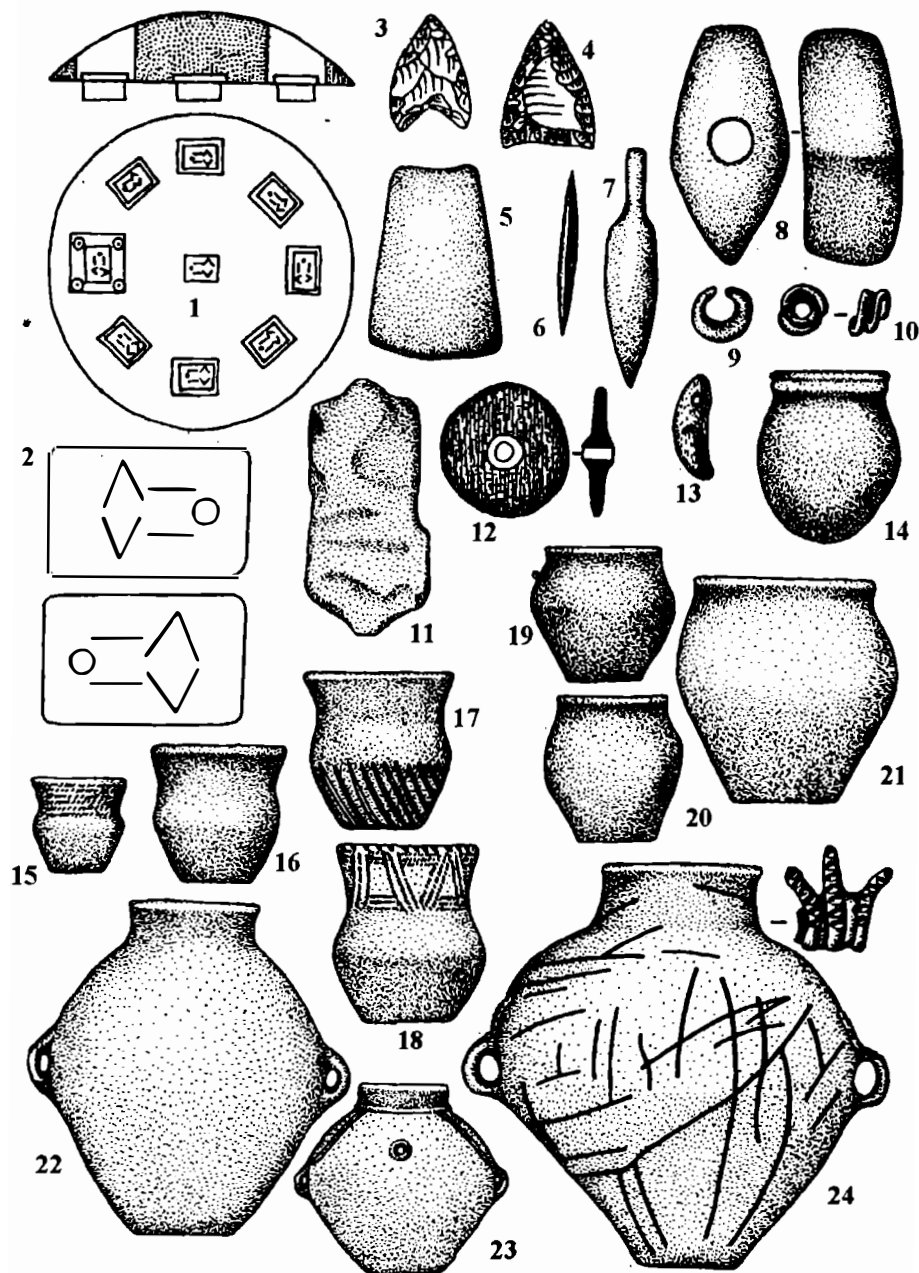


Fig. 9 Materiale aparținând grupului nistrean: 3, 4. silix; 5, 7, 9, 10. metal; 8, 11. piatră; 12. lemn; 13. os; 14-21. lut.

rezultatul răspândirii în direcțiile de vest și est a însăși culturii Usatovo.

Fiind pe deplin consolidat, grupul Usatovo, care, până la urmă, a ocupat practic toată regiunea de nord-vest a Mării Negre apare ca un fenomen structural complicat de interferențe genetice, cronologice și teritoriale. În calitate de substrat genetic au servit tradițiile culturii Cernavoda I cu suprapunere ulterioară a standardelor culturii tripoliene și a elementelor de tip Cernavoda III, provenite din regiunea Dunării de Jos. Poate fi, la rândul său, ușor sesizată neomogenitatea a însăși componentului tripolian, ce se împarte în două ramificații genetice, dintre care una provine de la varianta Vâhvatini, cealaltă – de la varianta Gordinești a culturii tripoliene târzii⁴⁴. În afară de culturile menționate, la geneza grupului Usatovo au mai contribuit și alte formațiuni culturale, ca Nijneea Mihailovka și Srednii Stog, dar aceste influențe sunt, deocamdată, greu de evidențiat.

În proiecție diacronică, grupul Usatovo se divizează în două etape, limitele lor fiind marcate de schimbări profunde în cel de-al doilea segment cronologic, ca urmare a afluxului de elemente ale culturii Gordinești și Cernavoda III.

Din punct de vedere spațial, complexele culturale ale grupului Usatovo se simt atrase de două subdiviziuni locale. Prima se afla la Dunărea de Jos și în zona Prutului, formată sub influența predominantă a grupului Gordinești, din componența căruia lipsesc total elementele de tip Vâhvatini. Cea de-a doua, aflată în regiunea Nistrului Inferior, scoate în evidență legăturile intense cu varianta Vâhvatini și, într-o măsură mai mică, cu varianta Gordinești a culturii Tripolie Târzie.

Combinările specifice a diferitor particularități, puternic evidențiate, permit distingerea grupului Usatovo ca un fenomen cultural de sine stătător, strict determinat în timp și spațiu. Prima etapă de dezvoltare a grupului Usatovo indică schimbări esențiale, în comparație cu orizontul Protousatov. Apar așezări de lungă durată și necropole, cum ar fi, de exemplu, cele de la Usatovo-Bolșoi Kuialnik și Maiak⁴⁵. Din cadrul ritualului funerar dispar mantalele din sol argilos și combinat cu cernoziom și sunt răspândiți doar tumulii cu mantaua din cernoziom. Uneori, se întâlnesc și tumuli cu șanțuri la baza lor. Crepidile din piatră sunt înlocuite, treptat, cu cromlehuri din lespezi de piatră dispuse orizontal. Apar necropolele plane și se modifică structura mormintelor tumulare. Ultimele îndeplinesc funcția de cimitire obișnuite, unde în decursul unei perioade îndelungate de timp, într-un loc anumit, avea loc înmormântarea defuncților. Pe măsură ce acest loc se completa, mormintele erau îngrădite cu cromlehuri și apoi se acopereau cu un tumul comun (fig. 6/1, 2).

Mormintele sunt de forme diferite, dar predomină forma dreptunghiulară. Marea majoritate a defuncților erau depuși pe partea stângă, în poziție chircită, cu brațele dispuse diferit. Se întâlnesc morminte cu schelete în poziție chircită, pe spate sau pe partea dreaptă. Direcția de orientare a defunctului este destul de stabilă și nu iese din

(44) Structura culturii Tripolie târzie este expusă convingător în lucrarea lui V. Dergacev: **Pamiatniki pozdnego Tripolia**, Chișinău, 1980.

(45) E.F. Patokova, **Usatovskoe poselenie i mogilniki**, Kiev, 1979; E.F. Patokova, V.G. Petrenko, N.V. Burdo, L.I. Polisciuk, op.cit., p. 50-92.

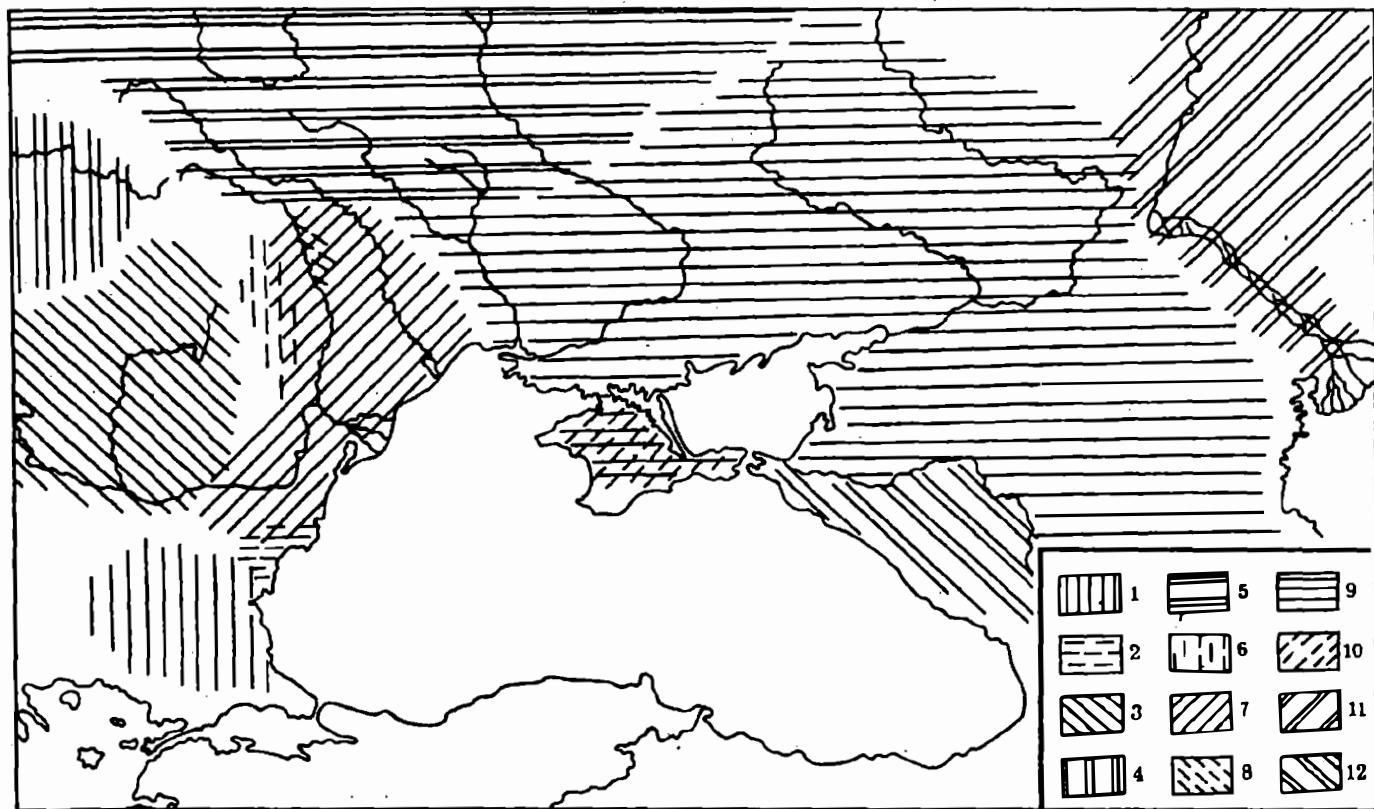


Fig. 10 Culturile timpurii ale bronzului din regiunile pontică, caspică și ale Europei de Sud-Est (stadiul târziu):
 1. Ezero; 2. Ezero vo II; 3. Glina III-Schneckenberg; 4. Nyirzyeg-Zatin; 5. Corded Ware; 6. Bogdănești; 7. Bugcac;
 8. Edineț; 9. Catacomb; 10. Kemi-Oba; 11. Poltavka; 12. Nord-caucaziană.

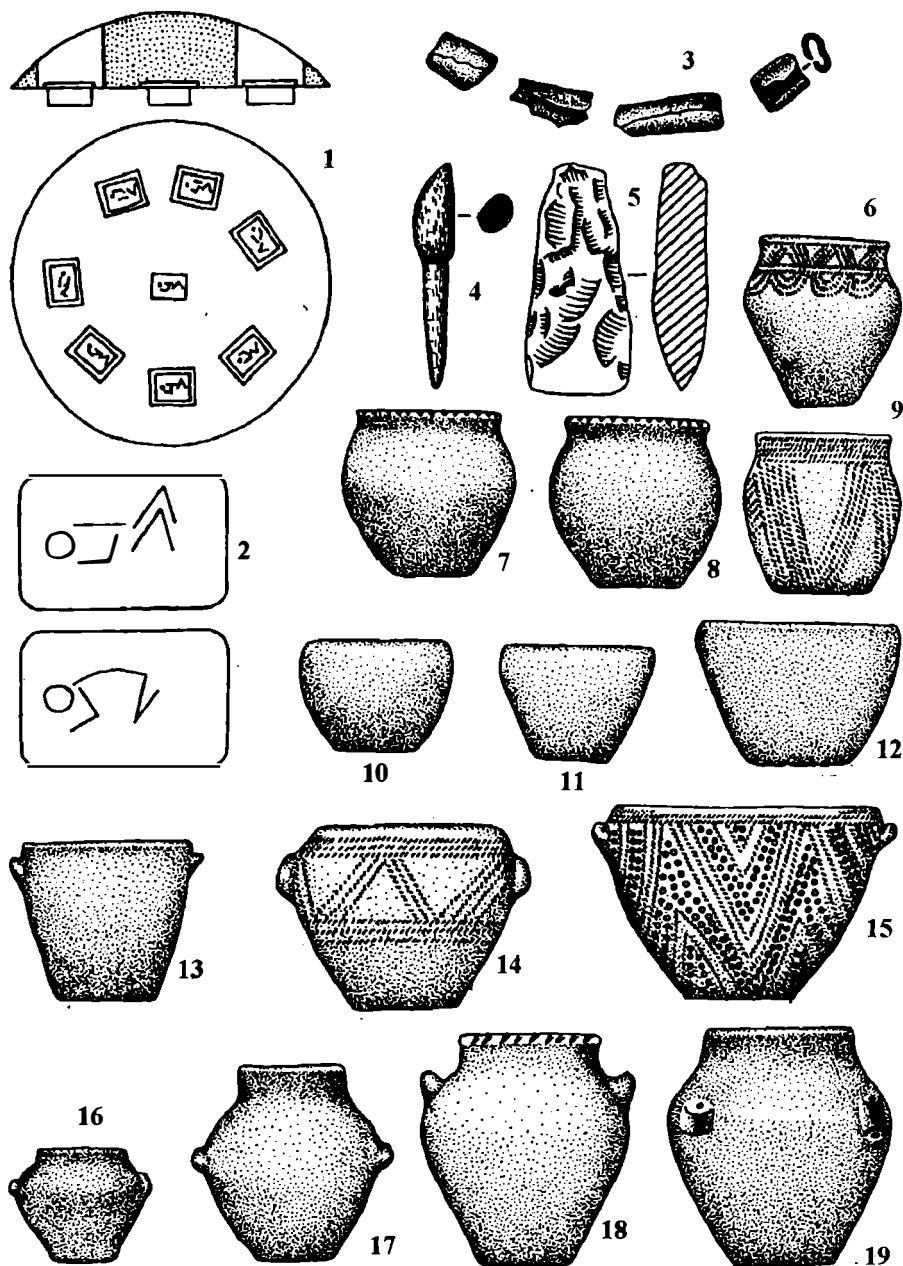


Fig. 11 Materiale aparținând grupului Bugeac: 3. metal; 4. os; 5. silice; 6-19. lut.

limitele sectoarelor de vest și nord-vest (fig. 6/3). Ocrul este folosit în cantități nu prea mari, uneori fiind presurate numai unele părți ale corpului.

Inventarul de silex al grupului Usatovo a rămas, practic, neschimbat. În general, industria silexului la acest grup se evidențiază printr-o tehnică rudimentară de despicare, pentru obținerea gratoarelor de dimensiuni medii. Conform manifestării sale, complexul uneltelor, caracteristic grupului Usatovo, este adaptat, evident, tipului de gospodărie nomadă, ce-l apropie mai mult de formele de gospodărie ale comunităților de stepă est-europene (fig. 6/11-18). Unele neajunsuri în producerea uneltelor de silex, erau compensate printr-o largă varietate a uneltelor de os și corn, care, tipologic și tehnologic erau legate de triburile de agricultori (fig. 6/19-24). O altă sferă importantă și evoluată a economiei Usatovo era prelucrarea metalelor. Încă din prima etapă, întreaga nomenclatură a pieselor de bronz, inclusiv și pumnalele de import egeo-anatoliene, sunt prezentate integral (fig. 6/25-28).

De o deosebită originalitate este ceramica etapei inițiale. Vasele tripoliene, confecționate dintr-o pastă de calitate superioară, sunt prezentate de tradițiile ceramicii de tip Vâhvatini, fapt evidențiat în morfologia și stilul decorului pictat (fig. 6/37-42). Ceramica din pastă cu degresant din scoici se caracterizează printr-o varietate neobișnuită a formelor, prezentă în mare parte și la etapa următoare de dezvoltare a grupului Usatovo. În calitate de manifestări specifice de ordin cronologic se poate menționa tendința de a modela vase de forme alungite și cu decor șnurat, relativ amorf (fig. 6/32-36).

La prima etapă aproape că dispar figurinele de tip Krasnogorka, în schimb se răspândesc figurinele de tipurile Vâhvatini, Serezlievsk și Usatovo, propriu-zis (fig. 6/29-31). În afară de figurine antropomorfe, sunt cunoscute și figurine zoomorfe, cupe de lut, cât și sculptura monumentală – stele antropomorfe sau capete de taur din piatră. Se mai întâlnesc și lespezi mari cu imagini gravate și reliefate. Podoabele de os, din colți de animale, metal, scoici și alte materiale, după particularitățile lor, nu se deosebesc, în principiu, de aceleași piese ale altor culturi eneolitice târzii (fig. 6/4-10).

Arealul de răspândire a grupului Usatovo în etapa timpurile se limita la zona Nistrului Inferior. În regiunea Prutului și a Dunării, în acest timp, continua să se păstreze tradițiile culturale, răspândite în perioada precedentă. În orice caz, aici influențele tripoliene s-au resimțit mult mai slab până la începutul etapei a doua.

Apariția în această perioadă a complexelor Usatovo în partea de nord-vest a Mării Negre și în regiunea Dunării, reflectă, în afară de procesul de dezintegrare a masivului tripolian, încă una dintre tendințele epocii eneolitice tardive. Din această perioadă începe regenerarea sistemului de comunicare ce funcționase cândva și care unifica nu numai comunitățile de stepă între ele, dar și unele culturi balcano-dunărene, din punct de vedere teritorial îndepărtate.

În stepele Azov-Marea Neagră apar înmormântări cu figurine de tip Serezlievsk, pe care D. Teleghin le atribuie etapei Sirociansk-Baratovsk a culturii Nijneea Mihailovka⁴⁶. Însă, prezența plasticii tripoliene în morminte tipice de stepă constituie un fenomen neordinar, fapt ce confirmă apropierea diferitor comunicații culturale în cel

mai important aspect al vieții lor – cel spiritual. Paralel cu aceasta, se întesesc contactele în direcția de vest, drept dovadă fiind prezența imitațiilor și importurilor directe ale culturii Sălcuța IV-Galantin în așezările Usatovo-Bolșoi Kuialnik⁴⁷.

Tendința spre depășirea izolării locale, ce apare la etapa inițială a grupului Usatovo, s-a realizat într-o mare măsură, în decursul celei de-a doua etape de dezvoltare. Transformarea componenților culturali principali în acest timp are loc cel mai de neuniform. Cele mai puține modificări a suferit ritul funerar, unde se păstrează aceleași tipuri de construcții funerare (fig. 7/1, 2). E adevărat, că poziția defunctului devine mai uniformă, fiind așezați, cu predilecție, pe partea stângă, cu antebrațele lângă craniu (fig. 7/3).

Unele schimbări esențiale a suferit și complexul ceramic. În decorul vaselor tripoliene pictate, pe fundalul elementelor culturale a grupului local Vâhvatini, încep să predomine particularitățile morfologice și stilistice de tip Gordinești (fig. 7/27-33). La ceramica cu diferiți degresanți apar forme și compoziții ornamentale cu noi elemente. Mult mai variată devine ceramica din punct de vedere morfologic, decorul șnurat devine mult mai bogat. Spre sfârșitul etapei date începe să predomine decorul executat cu diferite ștanțe. Se intensifică influența culturii Cernavoda III, care este dovedită de prezența în monumentele Usatovo a mânerelor tubulare lustruite și a decorului din brăie reliefate.

Unele deosebiri existente între zonele Nistrului și Prutului în perioada precedentă, s-au manifestat într-o oarecare măsură și în cea de-a doua etapă. În zona nistreană, dezvoltarea grupului Usatovo era stimulată, în mare parte, de preluarea inițială a tradițiilor de tip Vahvatini, reflectate, mai ales, în ceramica pictată. Elementele morfologice și stilistice de tip Gordinești nu erau atât de evidențiate ca în zona Prutului. La rândul lor, standardele Gordinești au servit, în regiunea Prutului Inferior și Dunării, drept factor culturogenetic.

Transformarea culturii Usatovo în cea de-a doua etapă, a coincis cu răspândirea pe pământurile carpato-nistrene a unor înmormântări deosebite, a căror particularități sunt redată de complexul tumular de lângă Bursuceni⁴⁸. Acest grup se caracterizează prin lipsa construcțiilor de piatră, apariția mormintelor cu trepte, standardizarea poziției defuncților, cu preponderență, pe partea dreaptă, direcția de orientare predominantă fiind cea meridională. În componența inventarului funerar se evidențiază cupele lustruite, pandantivele în formă de cârlig, însoțite de mărgelile mărunte, vase tripoliene, ornamentate uneori, cu decor de tip Gordinești (fig. 7/6, 18, 27, 29). În structura grupului Usatovo, astfel de înmormântări reprezintă un fenomen eterogen, dar care, treptat, își însușește unele standarde de tip Usatovo. Ceramica de tip Gordinești indică, probabil, originea acestui impuls, deși acesta ar fi putut proveni

(46) D. Ia. Teleghin, *Eneoliticieni steli i pamiatki nijniomihailovskogo*, în A., vip. 4. Kiev, 1971, p. 15.

(47) B. G. Petrenko, *Kotnositelnoi hronologii usatovkoi gruppi*, în *Drevneișie obșnosti*, Kiev, 1991, p. 75.

(48) E. V. Iarovoi, *Ohrannie raskopki kurgana us. Bursuceni*, în AO, 1978.

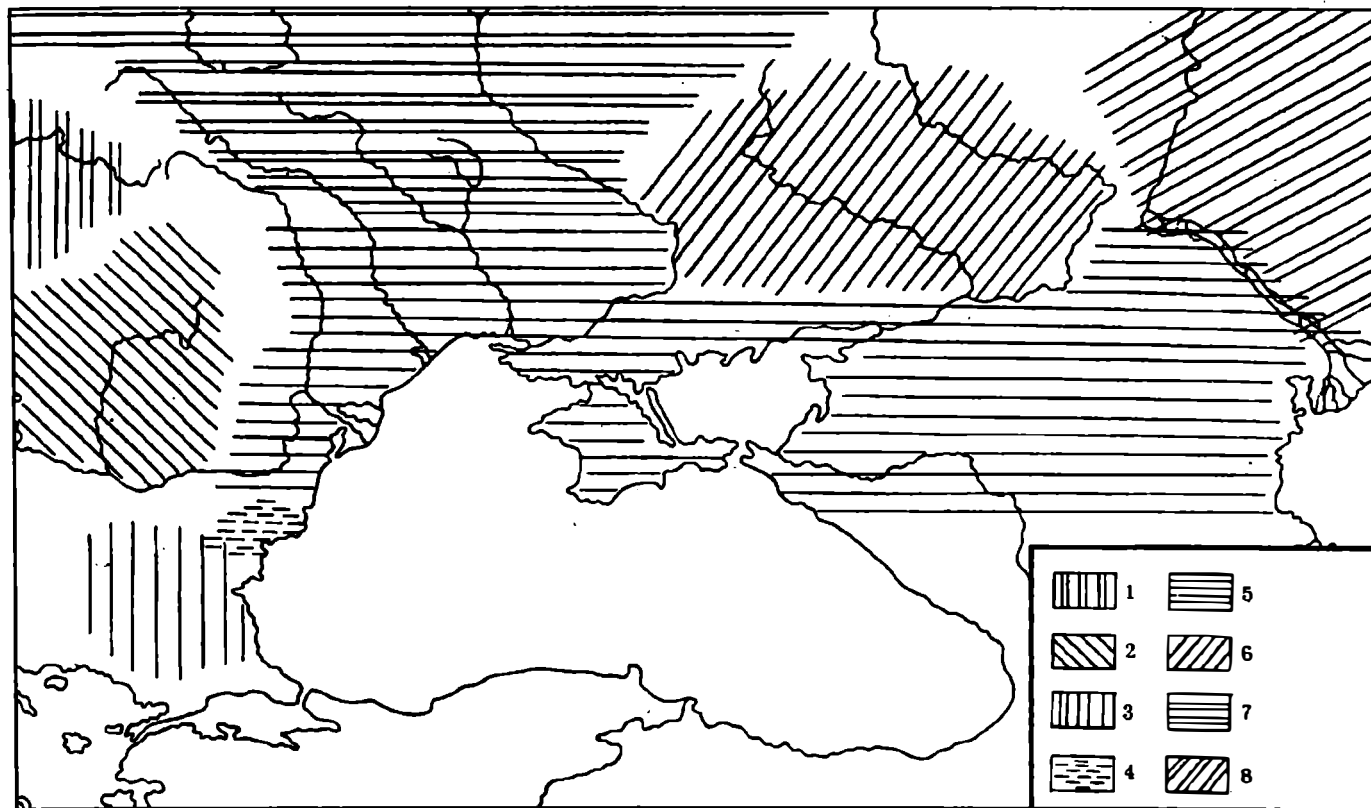


Fig. 12 Culturile timpurii (stadiul târziu) ale regiunilor pontică, caspică și ale Europei de Sud-Est: 1. Nyirzyeg; 2. Glina III-Schneckenberg; 3. Ezero; 4. Ezerovo II; 5. Catacombelor (stadiul târziu); 6. cultura Mnogovalikovaya (stadiul timpuriu); 7. șnur ceramic; 8. Poltavka.

din regiunea de răspândire a culturii cușelor pâniforme (Trichterbecher).

Apariția în zona carpato-nistreană a grupului de înmormântări menționate mai sus, depășește cadrul evenimentelor de importanță regională. Complexe asemănătoare se află în toată stepa din regiunile Mării Azov și Mării Negre, până la poalele munților Caucazului de Nord, drept dovadă a extinderii și avântului proceselor ce se desfășurau. Un lanț unic, continuu, formează monumentele de tip Bursuceni din zona carpato-nistreană, înmormântările târzii ale grupului Nistru-Bug, grupul Jivotilovsk din regiunea Samara, complexele eneolitice târzii de tip Volciansk din regiunea Mării Azov, grupul VI de înmormântări de tip Koisug-Radukta de pe Donul Inferior și înmormântările de tipul 8 – varianta 2 din regiunea de stepă Kuban⁴⁹. Cel mai îndepărtat punct vestic este reprezentat, probabil, prin tumulul nr. 1 de la Corlăteni, iar la est de mormântul nr. 10 din tumulul de lângă Kișpek Kabardino-Balkaria⁵⁰.

În acest mod, tendințele de restabilire a unui sistem de corelații culturale, evidențiate în etapa precedentă, se transformă într-un factor dominant în perioada târzie a culturii Usatovo. În asemenea condiții, se observă aprofundarea diferențierii în interiorul unor formațiuni culturale și pierderea celor mai importante particularități. Hotarele slab evidențiate între diferite areale se șterg, în adevăratul sens al cuvântului, sub presiunea fluxului diferitelor standarde culturale de diferite origini, care duc la apariția unor combinații ciudate, cum ar fi complexele tumulare Koisug⁵¹. La drept vorbind, acest proces de integrare și, totodată, existența unei situații de instabilitate totală a comunicațiilor culturale, au permis răspândirea ulterioară a tradițiilor de tip amnaia și au format bazele unui viitor sistem cultural unitar, nemaicunoscut până atunci.

Restabilirea definitivă a sistemului Est-Vest

Grupul Nistrean (fig. 8-9). Restructurarea culturală radicală – fenomen universal pentru o perioadă de tranziție, s-a făcut resimțită și în cadrul comunicațiilor balca-

(49) I.I. Rassamakin, *Otnositelnaia hronologia pozdneeneoliticheskikh pogrebenii basseina r. Molocnaia*, în *Noviye pamiatniki iannoi kultury stepnoi zoni Ukrainy*, Kiev, 1988, p. 20-21; I.F. Kovaliova, *Pogrebenia jivotilovskogo tipa v Prisamarii*, în *Kurgannie drevnosti stepnogo Podneprovia (III-I tis. do n.e.)*, Dnepropetrovsk, 1978; I.I. Rassamakin, A.I. Kubișev, *Ob odnoi gruppe pozdneeneoliticheskikh porgebenii v Priazovie s elementami tripoliskoi kultury*, în *Rannezemledeleskie poselenia-ghiganti tripoliskoi kultury na Ukraine*, 1990: V.I. Kiliaško *Nijnee Podonie v epohu eneolita i rannei bronzî*, Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk., Moscova, 1974, p. 13; B.A. Trifonov, *Stepnoe Prikubanie v epohu eneolita-srednei bronzî*, în *Dreynie kultury Prikubania*, Leningrad, 1991, p. 103-104.

(50) I.M. Miziev, *Dva kurgana u selenii Kișpek i Kizburun III*, în *Arheologicheskie issledovania na novostroikah Kabardino-Balkarii*, 1, Nalicik, 1984, p. 95-96, fig. 4/12-14; E. Comșa, *Morminte cu ocru descoperite la Corlăteni*, în *TD, III*, 1982, p. 86-88, fig. 2-4.

(51) V.E. Maksimenko, *Noviye materialy po epohe rannei bronzî na Nijnem Donu*, în *SA*, 1, 1973.

no-dunărene. În regiunea Dunării de Jos și a Prutului se crează formațiuni locale de sine stătătoare, reprezentate de monumentele de tip Foltești-Stoicani. Fiind sincron monumentelor etapei finale a grupului Usatovo, grupul Foltești, conform particularităților culturale, se încadrează, mai degrabă, în cercul culturilor balcano-dunărene a epocii bronzului timpuriu. Divizarea lui cronologică în trei faze succesive, își pierde, parcă, actualitatea în cazul așezării eponime de la Stoicani⁵². Dar, această concluzie poate fi, probabil, acceptabilă numai pentru două sau câteva așezări concrete și nu pentru toate culturile în cauză. Durata tradițiilor grupului Foltești, despre care scrie și P. Roman⁵³, este confirmată, fără îndoială, pe de o parte prin existența monumentelor de tip Bogdănești, pe de alta de specificul ceramicii variantei carpato-nistrene a culturii Iamnaia⁵⁴.

În afară de grupul Foltești, în regiunea balcano-dunăreană se constituie o suită de culturi, ce include astfel de subdiviziuni ca Ezero, Cernavoda II, Orlea-Sadoveț, Celei, iar mai târziu Coțofeni-Baden. Indiferent de multiplele discuții referitoare la prioritatea cronologică a uneia sau altei culturi, cert este că, ele, constituie un fenomen al aceluiași nivel stadial și de-aceia, în principiu, nu puteau să se formeze și să existe în afara unor interdependențe comune. În comparație cu comunitățile epocii eneolitice, culturile epocii bronzului timpuriu sunt lipsite de un facies exterior, însă prezența aspectului morfologic splendid sau lipsa lui nu reflectă întotdeauna nivelul evoluției culturale. Uneori, în spatele unei inexpressivități aparente, se ascunde o cultură de mare vitalitate, a cărei poziție pragmatică exclude, probabil, tendințele evidențierii față de lumea înconjurătoare, printr-o formă excentrică mai pronunțată.

După cât se pare, unui astfel de tip aparțin și formațiunile balcano-dunărene din perioada bronzului timpuriu. În tot cazul, despre aceasta vorbesc și succesele evidente în metalurgie, structura ierarhică evidentă a așezărilor, ce dovedește o organizare socială ramificată a locuitorilor⁵⁵.

Grație schimbărilor esențiale, către începutul epocii bronzului două dintre componentele fostului sistem Est-Vest erau din nou predispuse la inițierea unui dialog activ. Și de data aceasta, inițiativa apropierei maxime a celor două lumi a aparținut formațiunilor de stepă, a căror unitate, la început, părea impunătoare. Aceasă omogenitate deosebită se datorează, în parte, tradițiilor de tip Repin – Hutor, localizate, în perioada eneolitică, doar în raioanele de silvostepă a Donului de Mijloc⁵⁶. Mate-

(52) M. Petrescu-Dîmbovița, M. Dinu, *Nouvelles feuilles archeologiques à Foltești*, în *Dacia*, N.S., XVIII, 1974, p. 70-71.

(53) P. Roman, *Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României*, în *SCIVA*, 37, nr. 1, 1986, p. 48.

(54) V.A. Dergacev, *Moldovia i sosiednie territorii v epokh bronzî*, p. 77-79; M. Florescu, C. Buzdugan, *Așezarea din epoca bronzului de la Bogdănești (jud. Bacău)*, în *Arh Mold*, VII, 1972, p. 108-117.

(55) E.N. Cernih, *Gornoe delo...*, p. 126-166; N.I. Merpert, *Mnogosloinoe poselenie u s. Iunaite v Iujnoi Bolgarii*, în *Pervobitnaia arheologhia*, Kiev, 1989, p. 153-154.

(56) I.B. Vasiliev, A.T. Siniuk, *op. cit.*, p. 58-61.

rialele din perioada târzie a culturii Repin sau asemănătoare lor, au fost depistate în diferite localități ale regiunii Volga-Nipru⁵⁷. Un așa-zis "voal repinian" a acoperit, pe drept cuvânt, vaste teritorii de stepă, nivelând contrastul eneoliticului târziu.

Primele contacte între triburile culturii Iamnaia și comunitățile balcano-dunărene au avut, probabil, un caracter impetuos. În regiunea nord-vestică a Mării Negre, dispar ultimele manifestări ale culturii Usatov, care, practic, se transformase, într-o nouă comunitate de tipul celor din zona Dunării de Jos. În zona de vest, formațiunile de stepă au nimerit în arealul culturilor Foltești și Cernavoda II, iar mai apoi, s-au răspândit în diferite zone a Peninsulei Balcanice, Dunării de Jos și Mijlocii⁵⁸.

Asupra perioadei de timp când pătrunde cultura mormintelor cu ocră pe pământurile balcano-dunărene, pot fi discutate mai multe circumstanțe. Sub raport stratigrafic, înmormântările de tip "Iamnaia" sunt amplasate în așezările grupului Foltești, iar tumulii urmează după complexe din urmă⁵⁹. Unul dintre cele mai timpurii monumente îl constituie, probabil, mormântul principal de la Târnave, iar vasul depistat din el, după părerea lui P. Roman, este asemănător celor din Orlea-Sadoveț⁶⁰. E remarcabil faptul că, până în prezent, în regiunea balcano-dunăreană nu a fost evidențiat nici un complex al culturii Iamnaia, unde s-ar fi găsit piese caracteristice culturii Cernavoda I sau III. Pe fundalul altor descoperiri, acest fapt nu poate fi o simplă întâmplare. În legătură cu aceasta, se poate constata, cu o anumită certitudine, că perioada expansiunii triburilor de stepă în regiunea cercetată, în linii mari, coincide cu începutul culturii Ezero, dar nici într-un caz mai devreme.

Comunitatea gigantică a culturii Iamnaia, există pe o suprafață vastă – de la Ural și Caucaz până la Dunăre și Balcanii de Sud, inițial reprezenta un masiv destul de omogen. Uniformitatea internă se manifesta printr-o serie de elemente culturale asemănătoare. Totodată, o astfel de extindere a determinat, evident, și caracterul de scurtă durată a acesteia. Treptat, tot mai simțite deveneau particularitățile regionale, iar drept rezultat al acestora, comunitatea culturii Iamnaia, relativ monolită, se divizează în subgrupuri locale de sine stătătoare. Cu toate acestea, nivelul înalt al

(57) O.F. Lagodovsika, O.G. Șapoșnikova, M.L. Makarevici, *Mihailivske poeselennia*, Kiev, AN URSSR, 1962; P.P. Barinkin, *Мзл-Нак – новл памлатнк позднего енеолита Северного Прикаспия*, în *Drevnie kul'tury Severnogo Prikaspiia*, Kuibışev, 1986; V.I. Kiaško, *Mnogoslinoie poselenie Razdorskoe na Nijnem Donu*, în *KSIA AN SSSR*, 1987, p. 77, 79.

(58) E. Comșa, *Korenne obșnosti severo-pontiiskih stepei na vostoce i iughe Rumîni*, în *Drevneishe obșnosti*, 1991; I. Panaiotov, *Iamnata kultura b Blgarskite zeml*, în *Razkopki i proucvania*, XXI, Sofia, 1989; I. Ecsedy, *The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary*, Budapesta, 1979.

(59) M. Dinu, *Le problème des tombes à ocre dans region orientales de la Roumanie*, în *Preistoria Alpina*, 10, Trento, 1974; M. Brudiu, *Morminte tumulare din perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului în nord-estul Moldovei*, în *Sym Thrac*, 8, 1990.

(60) B. Nikolov, *Moghilni pogrebenia ot rannobronzovata epoha pri Trnava i Kneja, Vracanski okrg*, în *Arheologia*, XVIII, 3, Sofia, 1976, p. 40-41, fig. 4b.

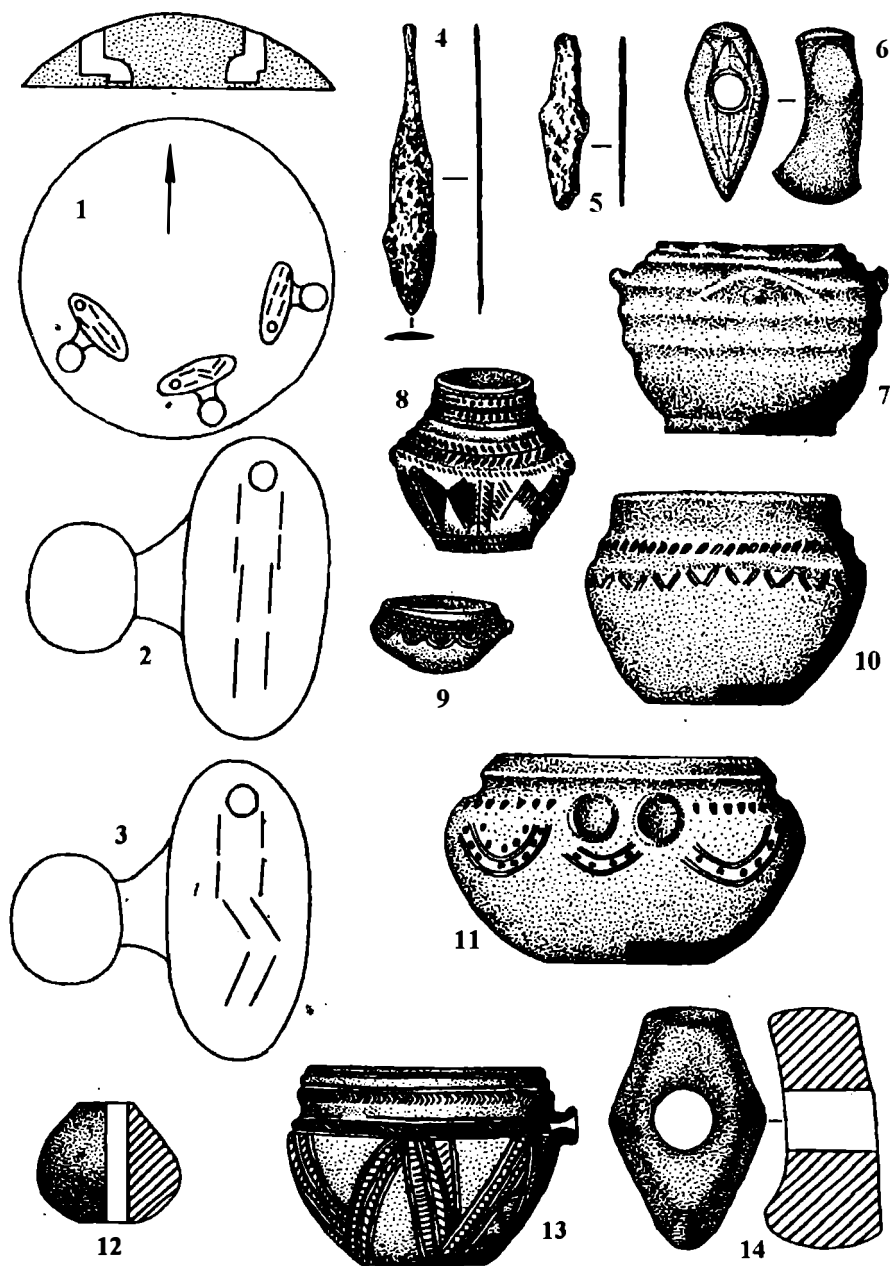


Fig. 13 Materiale aparținând culturii catacumbelor:
4, 5 metal; 6, 12, 14. piatră; 7-11, 13. lut.

interconexiunilor, prezente mai ales la început, s-a păstrat de-a lungul întregii perioade de existență.

Pe linia tendințelor generale, pe pământurile carpato-nistrene se constituie o comunitate culturală aparte. Originalitatea evidentă a ansamblului de ceramică concomitentă a particularităților ritualului funerar a culturii Iamnaia, a inițiat păreri contradictorii în aprecierea statutului cultural – taxonomic al grupului dat. Argumentată și multilaterală pare a fi caracterizarea adusă de V. Dergacev, grupului nistrean evidențiat de el⁶¹.

Prin particularitățile lor, complexele grupului nistrean, se deosebesc puțin de înmormântările sincrone, din regiunile estice. Din acest moment apare obiceiul de a înălța tumuli în limitele unui teritoriu special conturat. Sub aspect stratigrafic se evidențiază înmormântările centrale, aflate la nivelul orizontului antic de călcare și cele secundare. Printre cele din urmă se întâlnesc înmormântări situate în zona centrală a mantalei și periferice, amplasate la poalele tumulilor. În mormântările periferice, se plasează în plan circular fața de centrul tumulului. Construcțiile funerare, de regulă, reprezintă gropi simple dreptunghiulare, caracteristice pentru mormintele centrale și gropi cu trepte pentru cele secundare. O particularitate pentru grupul nistrean o constituie dispunerea defunctului pe spate, în poziție chircită. Mormintele se acopereau cu bârne, scânduri, lespezi de piatră, iar uneori, și cu stele de piatră antropomorfe (fig. 9/11). Orientarea defuncțiilor, atât în înmormântările centrale cât și în cele secundare din centrul tumulului era menținută, îndeosebi, în direcția latitudinală, pe când la cele periferice depindea de locul lor în tumul. Astfel, în mormintele amplasate în partea de sud a mantalei defuncții erau orientați în direcția mersului acului ceasornicului, iar cei din partea de nord invers (fig. 9/1, 2). Aproape pe toată suprafața scheletelor s-au păstrat urme de ocru, iar pe fundul mormântului – rămășițele de așternut de natură organică. În complexele funerare de tip nistrean apar mormintele cu pereții căptușiți cu scânduri, carele sau roțile de car (fig. 9/12), platforme de lemn și podiumuri pe fundul gropii.

Majoritatea înmormântărilor sunt lipsite de inventar. În cele cu inventar se întâlnesc unelte de silex inexpressive, topoare-ciocan de piatră, percutoare, retușoare (fig. 9/3, 4, 8). Piese de bronz se reduc la prezența unor cuțite cu lamă încovoiată și îngustă, topoare-tesle plate și străpungătoare (fig. 9/5-7). Dintre podoabe atrag atenția inelele spiralice și cele simple (fig. 9/9-10). O particularitate a ceramicii grupului nistrean o constituie vasele cu fundul plat, cu toate că sunt cunoscute și câteva vase cu fundul rotund. Se evidențiază, mai ales, vasele-cupe și amfore sferice cu două tortițe pe corp. Alături de ele sunt prezente oale cu gâtul larg, ulcioare, străchini. Printre piesele deosebite amintim vasele-askhos, vase caracteristice culturii amforelor sferice, cât și piese ale culturii Foltești-Cernavoda II (fig. 9/14-24).

Pe baza corelației dintre elementele frecvente și particularitățile stratigrafiei tumulare, în cadrul grupului vizat se evidențiază două orizonturi cultural-cronologi-

(61) V. Dergacev, *Moldavia i sosiednie territorii v epohu bronzî*, p. 44-82.

ce. Cel mai timpuriu include majoritatea înmormântărilor principale (centrale), cu direcția de orientare a defuncțiilor spre est. Acestea sunt analogice, în fond, cu complexele culturii Iamnaia din celelalte regiuni și, probabil, oglindesc perioada inițială și cea mai scurtă a uniformității inițiale în interiorul unei mari comunități. În partea vestică, acest orizont cuprinde, probabil, stratul superior celui de-al doilea nivel din așezarea Mihailovka sau, după N.I. Merpert, etapa a doua a culturii Iamnaia. Răspândirea tradițiilor culturii Iamnaia în spațiul carpato-dunărean are loc în perioada intenselor transformări de la începutul epocii bronzului timpuriu – Ezero, Coțofeni, Baden ș.a.

În decursul fazei a doua, căreia îi corespund înmormântările principale și secundare din zona centrală a tumulului, cu orientarea spre vest, cât și majoritatea mormintelor secundare, se observă acumularea particularităților locale, evidențiate mai ales în ceramică. Totodată, se păstrează elementele de bază a ritualului funerar, fapt ce presupune o anumită uniformitate a culturii Iamnaia, chiar și în perioada când tendințele spre destrămarea ei erau evidente. În arealul de est, acest proces este mai bine demonstrat prin aspirația complexelor mixte: ale culturilor Iamnaia și catacombelor.

Cronologic, cel de-al doilea orizont al grupului nistrean are, probabil, tangențe cu stratul superior al așezării Mihailovka, cu a treia etapă de dezvoltare a culturii Iamnaia și, posibil, cu cele mai timpurii manifestări ale culturii catacombelor din regiunea Azov. Zona balcano-dunăreană, în acest interval include: nivelurile inferioare și, probabil, cel de tranziție la cultura Ezero; prima și, posibil, a doua fază a culturii Coțofeni; perioada clasică a culturii Baden. Înmormântările mai târzii ale grupului nistrean, probabil sunt sincrone cu stratul cultural de tip Zimnicea-Mlajet-Sânzâeni, la care arheologii români raportează începutul epocii bronzului din spațiul carpato-nistrean⁶².

Procesul de formare a grupului nistrean nu poate fi apreciat ca un act simultan. În decursul existenței lui s-au adăugat noi elemente, unele din ele ducând uneori la schimbări esențiale ale aspectului acestei comunități. La baza monumentelor de tip nistrean se aflau, bineînțeles, tradițiile culturii Iamnaia. Însă, evoluția de mai târziu a acestui grup a avut loc sub influențe puternice ale lumii balcano-dunărene. Rectificările esențiale în evoluția situației din zona carpato-nistreană au fost condiționate și de culturile ceramice șnurate. Aceste influențe s-au reflectat mai ales în ceramica grupului nistrean și, posibil, au contribuit la accelerarea procesului de transformare a lui într-o nouă comunitate culturală. E semnificativ faptul că aproximativ în același timp începe utilizarea, pe scară largă, în cultura Coțofeni și Ezero a decorului șnurat. Pătrunderea elementelor nordice în regiunea balcano-dunăreană a fost cauzată, după cum se vede, de unele transformări structurale, care aveau loc aici. Unul dintre evenimentele cele mai importante din această perioadă l-a constituit dezintegrarea comunității Baden-Coțofeni, care este înlocuită de un bloc, nu mai puțin imens, care

(62) P. Roman, *Perioada timpurie...*, p. 35.

includea culturile Glina-Schneckenberg, Nyirzeg-Zatin și alte comunități asemănătoare. Stabilitatea ce a intervenit în bazinul carpatic și în zona Dunării de Jos și de Mijloc, ca rezultat a apariției lor, a asigurat, în mare măsură, afluxul stabilit al tradițiilor vestice în spațiul carpato-nistrean. O astfel de stabilitate se observă destul de bine, mai ales pe fundalul transformărilor globale, care au avut loc la sfârșitul epocii bronzului timpuriu în stepele est-europene.

Starea de criză a sistemului Est-Vest

Grupul Bugeac (fig. 10-11). Sfârșitul perioadei timpurii a epocii bronzului în stepele nord-pontice a coincis cu dezintegrarea completă a comunității cultural-istorice a culturii lamnaia. Drept cauză a servit activitatea procesului de culturogeneză a focarului nord-caucazian, sub influența căruia are loc transformarea ireversibilă a întregului sistem al culturilor de stepă. Finisarea firească a acestui proces a avut drept rezultat formarea definitivă a complexului culturii catacombelor. Cu toate acestea, prezența în regiunea carpato-nistreană a influenței puternice a tradițiilor vestice a permis păstrarea pe lungă durată a unor particularități culturale în acest spațiu, care s-au realizat în grupul Bugeac. Sub raport cultural, complexele de tip Bugeac repetă, în multe cazuri, grupul nistrean precedent. Este vorba de același sistem de planificare a înmormântărilor în limita tumulilor, construcțiile funerare asemănătoare, direcțiile de orientare relativă și absolută a defuncțiilor și alte particularități ale ritului funerar (fig. 11/1). Există, totuși, și unele elemente caracteristice acestui grup. Astfel, la grupul Bugeac predomină înmormântările secundare. Prevalează poziția chircită, pe spate, cu înclinație evidentă a defunctului sau în poziție chircită pe o parte (fig. 11/2). Majoritatea mormintelor sunt acoperite cu bârne, dispuse de-a curmezișul gropii. Lășpezi de piatră, stele antropomorfe, roți de car se întâlnesc în cazuri excepționale. Unelele și armele sunt identice celor din grupul nistrean, numai că, în complexele Bugeac se întâlnesc vârfuri de săgeată din os și topoare de silex trapezoidale (fig. 11/1, 5). Specifice sunt și piesele de podoabă reprezentate de brățări din plăci de bronz răsucite (fig. 11/3), cât și ceramica. În afară de vase, caracteristice grupului nistrean, au fost evidențiate încă trei tipuri morfologice specifice: cești coniforme, vase-situle pe suporturi inelare, vase-amfore cu două sau patru tortițe, cu orificii vericale (fig. 11/6-19). Prin elementele sale specifice, grupul Bugeac se separă cert nu numai de cel nistrean, pe care îl succede în timp, dar și de celelalte culturi sincrone.

Cronologic, grupul Bugeac corespunde, parțial, etapei timpurii a culturii Ezero și altor formațiuni culturale sincrone din epoca bronzului timpuriu. În direcția estică, grupul Bugeac se raportează perioadei timpurii a culturii catacombelor. Constituirea complexelor grupului Bugeac s-a petrecut pe baza tradițiilor grupului nistrean și sub influența considerabilă a culturilor balcano-dunărene. Influențele celor din urmă se resimt, mai ales, în motivele ornamentale identice celor de pe vasele grupului Bugeac și în ceramica balcano-dunăreană. Dispariția grupului Bugeac în locul căruia apar complexele culturii catacombelor, ține de schimbările cardinale în spațiul carpato-dunărean, unde a început procesul de tranziție la epoca bronzului mijlociu. Acest

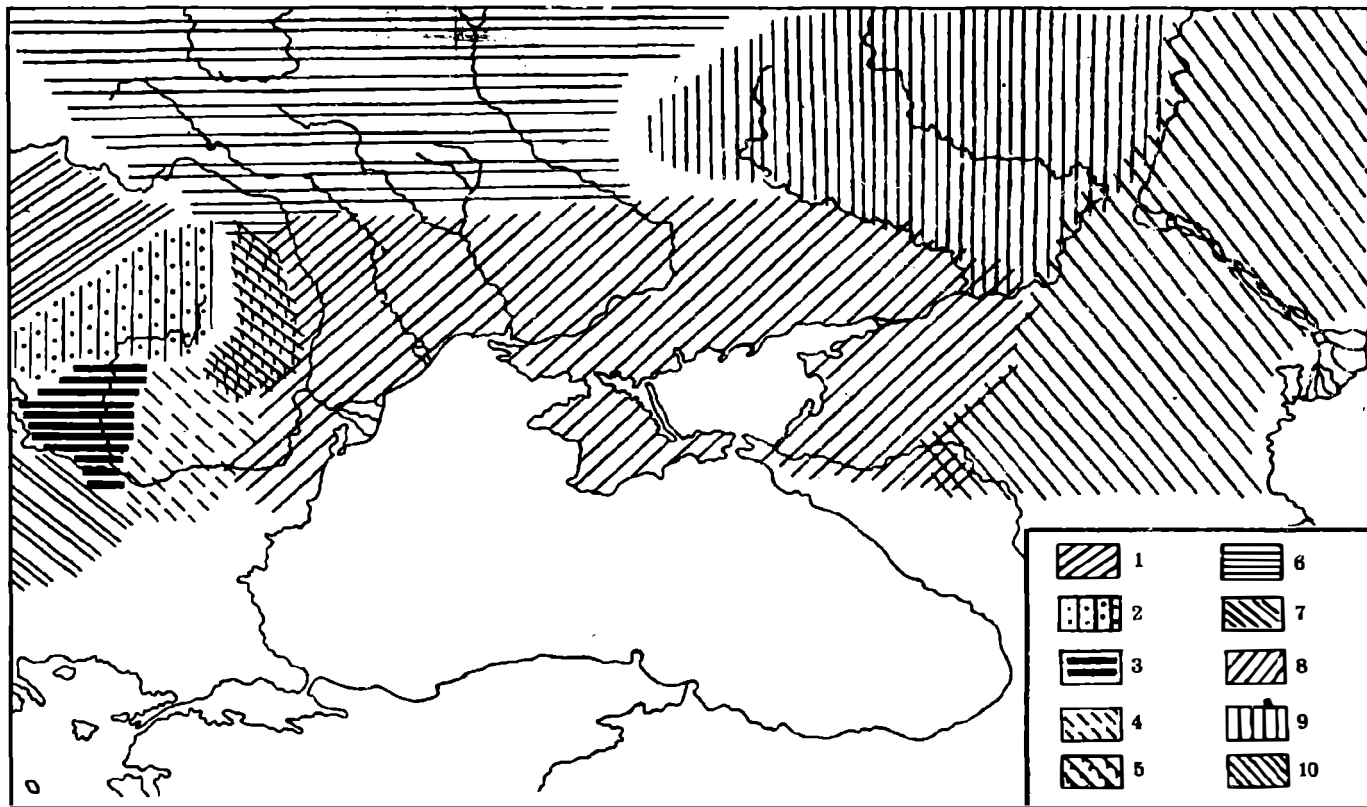


Fig. 14 Culturile epocii bronzului de mijloc din regiunile pontică, caspică și ale Europei de Sud-Est: 1. Otomani; 2. Wiettenberg; 3. Verbicioara; 4. Tei I-III; 5. Monteoru; 6. Tzschinet-Komarovo; 7. Zuto-Brdo-Gârla Marc; 8. cultura Mnogovalikovaya (stadiul târziu); 9. Abașevo; 10. Srubnaia (stadiul timpuriu).*

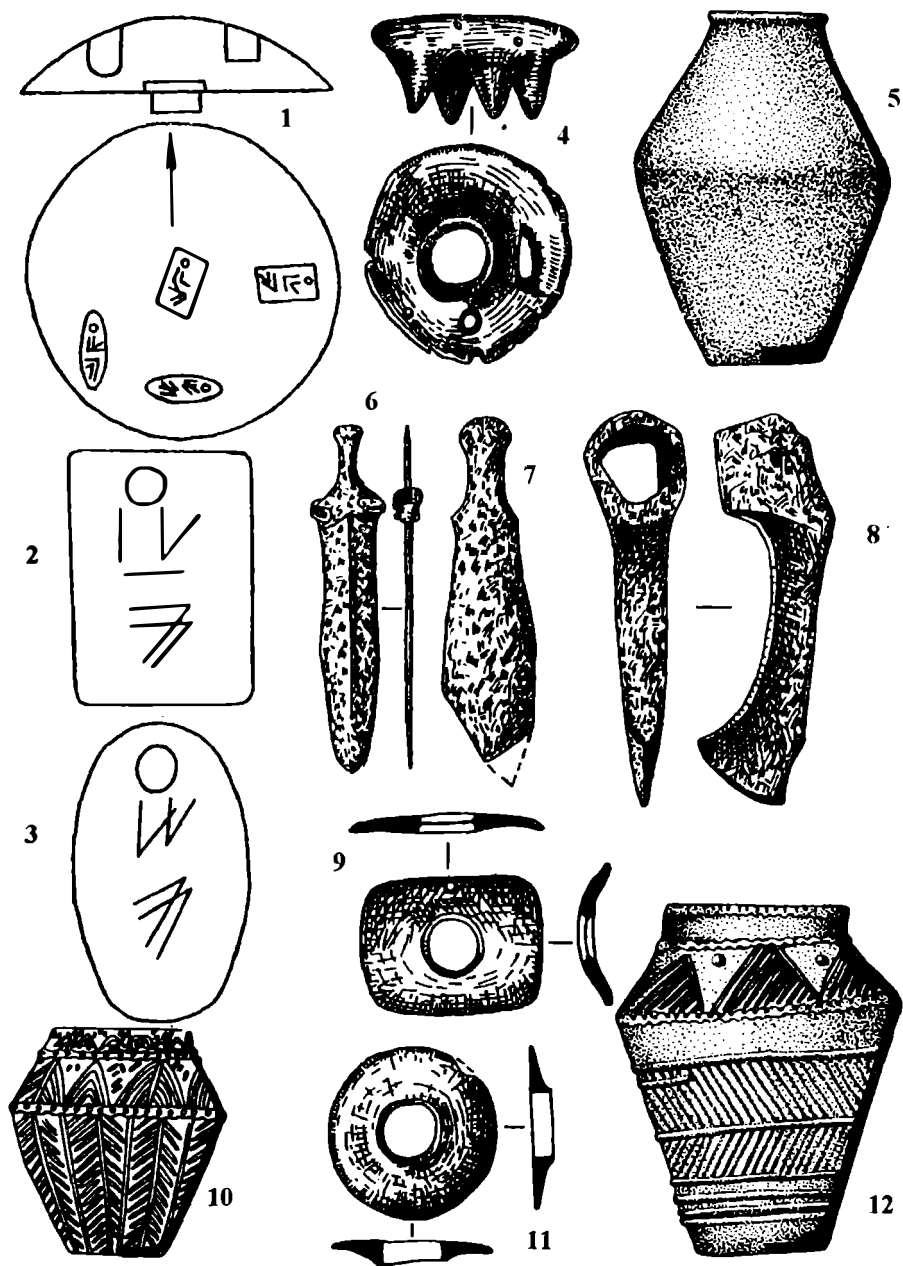


Fig. 15 Materiale aparținând culturilor "Mnogovalikovaya":
4, 9, 11. os; 6, 7, 8. metal (bronz); 5, 10, 12. lut.

proces, urmat de dispariția culturilor Glina-Schneckenberg, Nyrzeg-Zatin ș.a., au slăbit simțitor poziția masivului cultural balcano-dunărean și, astfel, a stimulat răspândirea în această regiune a tradițiilor culturii catacombelor.

Opoziția sistemului Est-Vest

Cultura catacombelor (fig. 12-13). Începutul perioadei mijlocii a epocii bronzului în stepele nord-pontice a influențat în mod vizibil schimbarea interconexiunilor culturilor din Est și Vest. E adevărat, că hotarele între aceste două lumi culturale, s-a deplasat acum din zona Bugului de Sud la Dunărea de Jos și Prut. Aceasta s-a întâmplat ca rezultat al unui aflux incontinuu de noi standarde culturale, legate de formațiunile culturilor catacombelor. Până la urmă, în arealul de răspândire a comunității culturilor catacombelor, care s-au extins de la Volga până la Dunăre, a intrat și teritoriul carpato-nistean, inclusiv zona de nord-vest a Mării Negre și, probabil, Dobrogea⁶³. Cu toate acestea, noul val de penetrații estice se deosebea, întrucâtva, de aflurile precedente, care au modificat radical aspectul cultural al regiunii. Canoanele din perioada precedentă n-au fost înlăturate definitiv, iar unele zone ale regiunii carpato-nistrene au rămas inaccesibile purtătorilor culturii catacombelor. Aceste împrejurări, cât și alți factori, posibil să fi influențat într-un fel sau altul asupra creării particularităților complexelor culturii catacombelor pe teritoriul pruto-nistean⁶⁴. În prezent, ele sunt considerate ca parte componentă a culturii de tip Ingul, care reprezintă varianta sud-vestică a comunității culturilor catacombelor⁶⁵. Spre deosebire de regiunile mai estice ale arealului culturilor catacombelor, complexele acestei culturi sunt reprezentate, în exclusivitate, prin înmormântări⁶⁶. În afară de aceasta, dacă în zonele de răspândire a monumentelor timpurii ale culturii catacombelor (regiunea Azovului și Donului), poziția de bază de dispunere a defunctului era cea chirchită pe spate, atunci în spațiul pruto-nistean predomina dispunerea defunctului în poziție întinsă, pe spate. Este unanim acceptat faptul că acest tip de înmormântări sunt cele mai târzii și sunt caracteristice pentru raioanele periferice de răspândire a culturii catacombelor. O altă particularitate este prezența destul de rară în tumuli a înmormântărilor centrale. Ca regulă, ele sunt amplasate în mantaua tumulilor, ridicați deasupra înmormântărilor eneolitice sau a culturii Iamnaia (fig. 13/1). Tipul de bază a construcțiilor funerare în spațiul pruto-nistean sunt catacombele, care se divizează în patru variante: groapă cu o cameră în formă de cotlon, groapă cu o singură cameră, cu mai multe camere și cu camere simple fără puț de

(63) V.A. Dergacev, *Moldavia i sosednie territorii...*, p. 88-110; Idem. *Katakombnaia kultura v Dnestrovsko-Prutskom mejdurecie*, în *Pervobitnye drevnosti Moldavii*, Chișinău, 1983, p. 128-151; G. Toșcev, *Srednii period bronzovogo veka Iugo-Zapada SSSR*, Zaporojie, 1986.

(64) V.A. Dergacev, *Moldavia i sosednie...*, p. 128-151.

(65) S. Bratcenko, O. Șapoșnikova, *Katakombnaia kulturno-istoriceskaia obșnost*, în *Arheologia Ukrainskoi SSR*, Kiev, 1981, p. 403; Ibidem, I, 1985, p. 415-420.

(66) V.A. Dergacev, *Moldavia i sosednie...*, p. 91.

acces (fig. 13/2, 3)⁶⁷. Camerele funerare au, de obicei, formă ovală în plan și mai rar dreptunghiulară. În poziția defunctului se disting două variante: dispunerea defuncțiilor în poziție chircită, pe o parte (mai puțin de 30%) și în poziție întinsă pe spatc (mai mult de 70%)⁶⁸. Inventarul funerar consta din ceramică, care reprezenta următoarele tipuri morfologice: oale cu gură largă, cupe, borcane și rareori ulcioare (fig. 13/7-13). Decorul de pe vase consta din combinații din diferite linii incizate, împunsături și amprente de șnur. Deseori, în morminte se găsesc topoare de piatră perforate, în unele cazuri chiar ornamentate (fig. 13/6, 14). Piese de bronz și os sunt destul de rar întâlnite în mormintele acestei culturi (fig. 13/4, 5).

În baza analizelor tipologico-stratigrafice, complexele culturii catacombelor din arealul pruto-nistean pot fi împărțite în două grupe cronologice inegale. Din prima grupă fac parte catacombele, în care defuncții sunt dispuși pe o coastă, în poziție chircită. Cea de-a doua grupă, cea târzie include catacombe în care defuncții au fost depuși pe spate, în poziție întinsă. În principal, după aceste particularități care țin de poziția de depunere a defuncțiilor, a fost efectuată divizarea cronologică și a altor grupuri locale a culturii catacombelor. Poziția întinsă a defunctului, vădit predominantă în spațiul pruto-nistean, reprezintă o dovadă a vârstei târzii a complexelor culturii catacombelor de pe acest teritoriu. Ca o confirmare în plus în favoarea acestei concluzii sunt particularitățile culturii materiale, care au unele analogii doar cu materiale din perioada târzie a culturii catacombelor de la est de Nistru. Viabilitatea culturii catacombelor pe teritoriul dintre Prut și Nistru a fost, probabil, de scurtă durată și a cuprins, după câte se pare, doar sec. XVIII î.H. Pătrunderea purtătorilor culturii catacombelor în spațiul vizat a avut loc în acel moment când dezvoltarea acestei culturi trecuse într-o perioadă de decădere. Mai mult de atât, nu este exclus faptul, că în timp ce la vest de Bugul Inferior se mai păstrau încă unele reminescente ale culturii catacombelor, în regiunile estice evoluție celei din urmă fusese întreruptă ca urmare a răspândirii unui nou fenomen cultural, reprezentat de complexele culturii "mnogovalikovaia" (ceramicii cu multe brăie).

Aflându-se într-o stare de criză totală, cultura catacombelor nu a mai putut influența dezvoltarea comunităților de agricultori din regiunea balcano-dunăreană. Din acest moment sunt sesizate doar unele influențe sporadice ale tradițiilor culturii catacombelor în arealul triburilor de agricultori, care nu au putut să ducă la schimbări esențiale în cadrul blocului de vest. Însă, la rândul ei nici lumea vestică nu mai putea să influențeze activ situația din spațiul pruto-nistean și, cu atât mai mult zonele de mai est. În orice caz, nu se fac simțite nici un fel de inovații radicale în cadrul culturii catacombelor. Probabil că acest fapt se explică prin anumite mutații culturale, pe făgașul cărora, în regiunea carpato-balcanică a avut loc trecerea de la formațiunile epocii bronzului timpuriu la culturile perioadei mijlocii a epocii bronzului de tip Otomani, Monteoru, Wittenberg ș.a.

(67) *Ibidem*, p. 96.

(68) *Ibidem*.

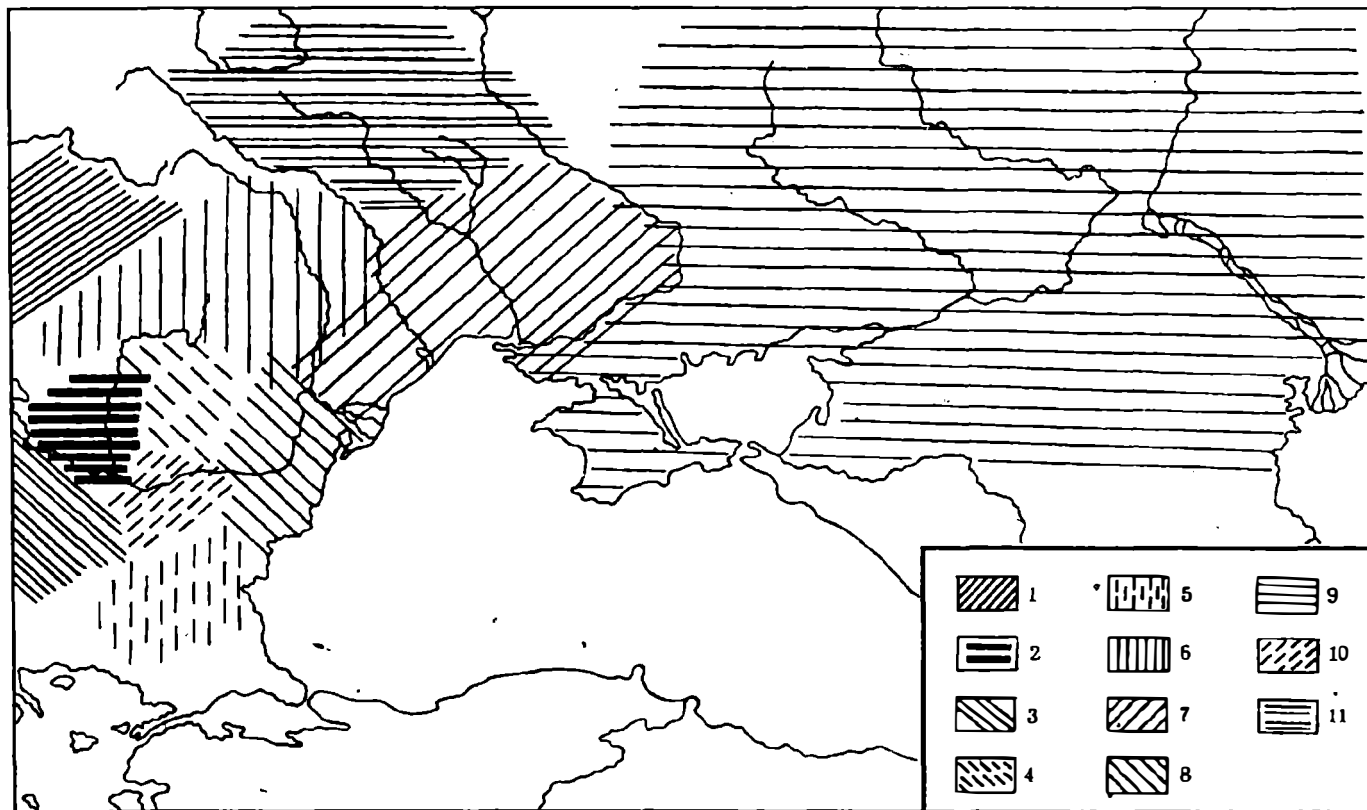


Fig. 16 Culturile epocii bronzului târziu din regiunile pontică, caspică și ale Europei de Sud-Est: 1. Otomani; 2. Verbicioara; 3. Gârla Mare; 4. Tei IV-V; 5. Cercovna; 6. Noua; 7. Sabatinovka; 8. Coslogeni; 9. Srubnaia (stadiul târziu); 10. Zimnicea-Plovdiv; 11. Belogradovka.

Specificul situației create era, probabil, de așa natură, încât a schimbat caracterul interconexiunilor dintre blocurile de vest și est; din acest moment este cazul să vorbim nu despre un sistem integrat, ci despre opoziția Est-Vest, care redă cu o mare precizie specificul perioadei examinate. Dar dacă, la etapa dată, o astfel de contradicție poate fi explicată prin stabilirea reciprocă a celor două arii culturale, atunci lipsa unui dialog între ele, în perioada următoare se datorează unor cauze de altă natură.

Cultura "mnogovalikovaia" (fig. 14-15). După cum s-a menționat, transformările esențiale în cadrul celor două lumi – vestică și estică, au avut o reflectare slabă asupra caracterului interconexiunilor. Fiecare din ele își avea propria sa direcție de dezvoltare și nu exista, după cât se vede, o necesitate acută de a stabili unele contacte mai strânse. Culturile din regiunea carpato-dunăreană, orientate spre realizările focarului central european de culturogeneză și potențialului civilizațiilor creto-miceniene, posedau, probabil, o forță internă suficientă pentru a neutraliza orice impuls dinspre est și nu simțeau nevoia de a împrumuta ceva din mediul est-european.

Cele spuse mai sus se referă, în egală măsură, și la formațiunile ponto-carpătice, unde, de asemenea, se crease un focar cultural genetic de o activă funcționalitate, al cărui epicentru se localizase în regiunea Volga-Ural⁶⁹. Pentru acest centru culturogenetic erau caracteristice un nivel evoluat al metalurgiei bronzului, construirea caselor de lut și piatră, prezența așezărilor fortificate (șanț, val) cu planificare de tip cartier, răspândirea necropolelor dispersate nu numai după criteriul de vârstă, dar și după cel social⁷⁰. Activitatea centrului Volga-Ural a determinat, în mare măsură, particularitățile evoluției ulterioare a culturilor de stepă, reducând până la minimum rolul masivului cultural de vest, ca furnizor principal al realizărilor culturale. Orice grup local, atașându-se într-o măsură s-au alina la valorile culturale ale focarului Volga-Ural, acumula o forță de rezistență care-i permitea să-și păstreze individualitatea ireparabilă indiferent de mediul cultural înconjurător.

Această stare de lucruri este redată destul de evident de cultura "mnogovalikovaia", ce s-a răspândit la hotarul sec. XVIII-XVII î.H. în partea de vest a regiunii nord-pontice. Formată în regiunile de silvostepă a interfluviilor Nipru-Don⁷¹, cultura "mnogovalikovaia" începe să-și extindă arealul spre sud și sud vest și, către începutul secolului al XVII-lea î.H., ajunge în zona pruto-nistreană. Ea nu a suferit, în fond, în acest răstimp nici un fel de schimbări radicale⁷². Cea mai mare concentrare a

(69) V. Bocikarev, *Volgo-Uralskii očiag kulturoghenez epihi pozdnei bronzî, în Știțioghenez i kulturoghenez v istoriceskom aspekte*, Leningrad, 1991, p. 24-27; Idem, *Konceptualnîe osnovî hronologhii epihi pozdnei bronzî i iunoi polovinî Vostocnoi Evropî, în Novîe otkrîtia i metodologhiceskie osnovî arheologhiceskoe hronologhii*, Sankt-Petesburg, 1993, p. 42-43.

(70) G. Zdanovici, *Bronzovî i vek Uralo-Kazahstanskikh stepi*, Sverdlovsk, 1988.

(71) S. Bratcenko, *K voprosu o slojenii "Babinskoi" kul'turî (mnogovalikovoi keramiki)*, în *Vilneanskîe kurganî v Dneprovskom Nadporojie*, Kiev, 1972, p. 21-23; Idem, *Kultura mnogovalikovoi keramiki*, în *Arheologhia Ukrainskoi SSR*, vol. I, Kiev, 1985, p. 451-458.

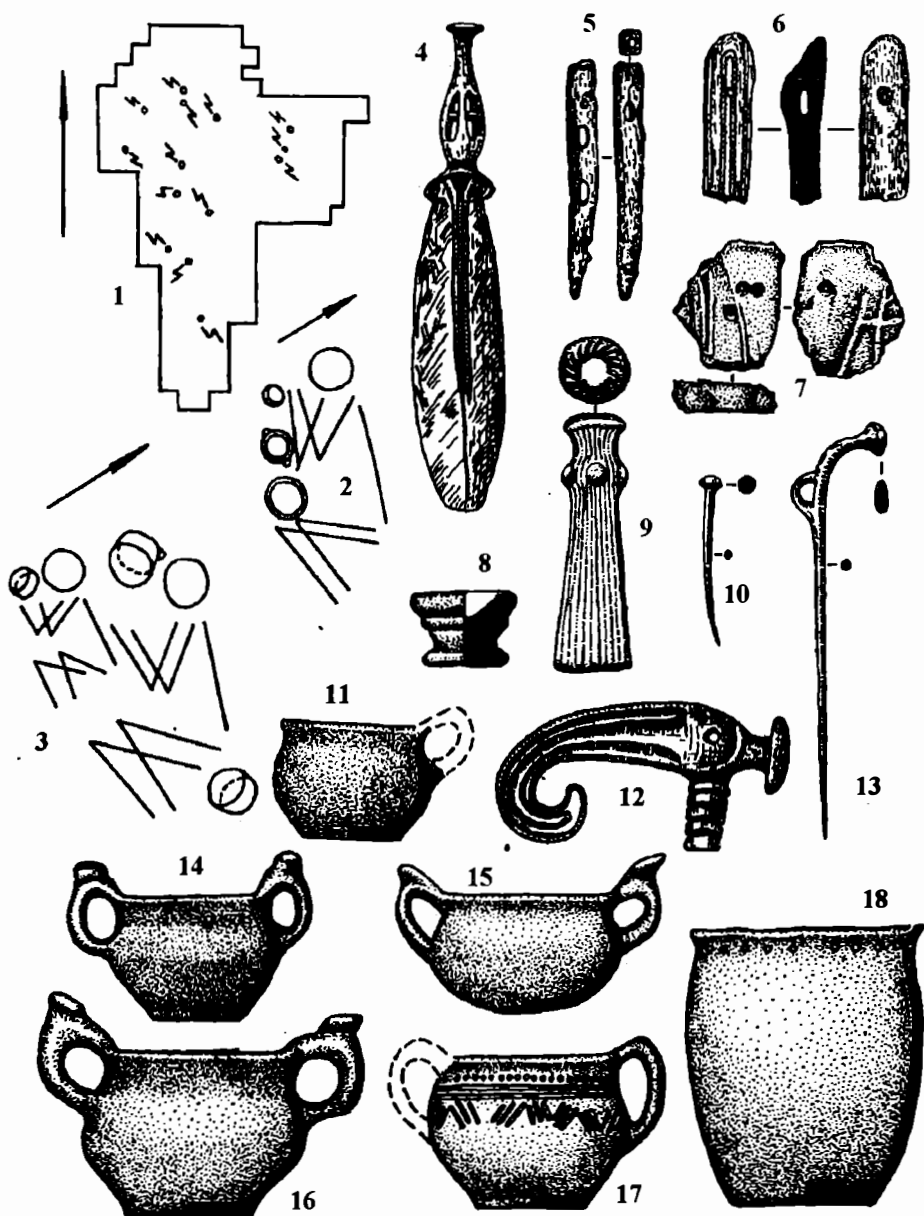


Fig. 17 Materiale aparținând culturii Noua: 4, 10, 12-13. metal (bronz); 5, 6. os; 7-9. piatră; 11, 14-18. lut.

complexelor culturii "mnogovalikovaia" sunt atestate în regiunea de stepă a interfluviilor Prut și Nistru, unde formează zona sud-estică a acestei culturi. Totodată, unele înmormântări sau descoperiri ocazionale au fost atestate și pe malul drept a Prutului și în Dobrogea⁷³. Analizarea tipologico-stratigrafică a materialelor permite evidențierea a două etape consecutive în dezvoltarea culturii "mnogovalikovaia" în spațiul pruto-nistrean. Etapa timpurie se caracterizează, în general, prin răspândirea înmormântărilor tumulare centrale, în camere de formă ovală sau fără cotlon. Uneori, astfel de morminte sunt însoțite de ofrandă. Pentru înmormântările secundare sunt caracteristice gropile ovale sau dreptunghiulare, cât și gropile ovale cu trepte. Ca un tip foarte arhaic sunt considerate înmormântările în lăzi și cavouri de lemn. Defuncții erau dispuși în poziție medie sau slab de chircită și orientați în direcțiile nord-vest-nord-est (fig. 15/1-3). Este caracteristică poziția stabilă a brațelor – unul din brațe este îndoit din cot sub un unghi ascuțit sau obtuz, iar celălalt – întins de-alungul corpului. Inventarul funerar al acestui grup este reprezentat prin catarama de tipul I și II (fig. 15/11), cu o singură perforație, psalii discoidale de tip arhaic (fig. 15/4), vase bitronconice (fig. 15/5, 10, 12), topoare de piatră, sceptre, măciuci de tip Borodino și pumnale de bronz (fig. 15/6, 7). În general, acest grup de înmormântări nu este atât de numeros și nu depășește cifra de 50-60 complexe⁷⁴.

Majoritatea înmormântărilor se raportează la perioada târzie⁷⁵. Ca regulă, acestea sunt înmormântări secundare, care au groapa de formă ovală sau rotundă în plan, ca și în perioada precedentă. Cu toate acestea, în ritul funerar apar unele elemente noi. Spre exemplu, se majorează considerabil numărul mormintelor în care defuncții sunt dispuși în poziție puternic chircită și prevalează direcția de orientare nord-est și est (fig. 15/1). Dispar vasele de tip clasic, ce se deosebeau prin forma bitronconică accentuată și stilul ornamental multizonal, compus din mai multe brâie și incizii, locul lor fiind luat de vasele de tip borcan. Catarama timpurii (tip I, II) sunt definitiv înlocuite de cele puternic profilate și cu o singură perforație mică suplimentară (fig. 15/9). Existența a două grupuri asincronice, pe lângă multiplele deosebiri tipologice, este confirmată și de datele stratigrafice. Sunt cunoscute câteva cazuri certe când înmormântările timpurii sunt suprapuse, stratigrafic, de înmormântările târzii.

Trebuie menționat că, indiferent de unele deosebiri de ordin secundar, grupul local al culturii "mnogovalikovaia" în arealul pruto-nistrean constituie o integritate evidentă, cu subdiviziuni răspândite pe întreg teritoriul⁷⁶. Pe scara datării absolute, complexe examinate ocupau perioada dintre începutul sec. XVII și sfârșitul sec. XV î.H⁷⁷.

(72) E. Sava, *Kultura mnogovalikovo keramiki Dnestrovsko-Prutskogo mejdurecia (po materialam pogrebnogo obriada)*, Chișinău, 1991, p. 150-158.

(73) *Ibidem*, p. 159-169, fig. 63.

(74) *Ibidem*, p. 60-144.

(75) *Ibidem*.

(76) *Ibidem*, p. 150-158.

(77) *Ibidem*, p. 170-176.

Dezvoltarea culturii “mnogovalikovaia” în spațiul pruto-nistean avea loc în imediata apropiere a arealului culturii Monteoru care ocupa spațiul dintre Carpați Orientali și Prut. O asemenea vecinătate nu putea, bineînțeles, să nu se reflecte în anumite contacte între aceste două comunități culturale. Într-adevăr, nu o singură dată au fost descoperite în așezările culturii Monteoru piese ale culturii “mnogovalikovaia” (catarama, psalii discodale ș.a.), iar vase ale culturii Monteoru se întâlnesc, uneori, în înmormântările culturii “mnogovalikovaia”⁷⁸. Nu se exclude faptul că purtătorii acestor culturi serveau drept mediatori între două focare de culturogeneză. Drept confirmare, pot servi, de exemplu, psaliile discoidale de tip arhaic a căror proveniență este legată de regiunea Volga-Ural, care se întâlnesc nu numai în așezările culturii Monteoru⁷⁹ dar și în cistele miceniene⁸⁰. Decorul micenian de pe psalii și de pe piesele din depozitul Borodino (și chiar prototipurile armelor de bronz) indică, de asemenea, primii pași timizi spre restabilirea, încă din epoca bronzului mijlociu, a sistemului de comunicare Est-Vest. Însă acest proces al interconexiunilor culturale s-a limitat doar la unele schimburi sporadice, menționate mai sus. La acea perioadă nici nu putea fi vorba de unele schimbări culturogenetice esențiale. Fiecare subdiviziune, sprijinindu-se pe diferite centre culturale, nu simțea, probabil, necesitatea acută a stabilirii unor relații reciproce mai trainice. O asemenea vădită dezinteresare în dezvoltarea unui dialog cultural între comunitățile de Est și Vest în perioada mijlocie a epocii bronzului, pare destul de evidentă pe fundalul transformărilor radicale, care au avut loc la sfârșitul epocii date.

Renașterea sistemului Est-Vest

Blocul cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni (fig. 16-18). Începutul perioadei târzii a epocii bronzului în Europa de Sud – Est era marcată de un șir de evenimente care au schimbat în mod esențial procesul istoric-cultural. Stingerea treptată a focarului de culturogeneză Volga-Don la est și colapsul civilizației creto-miceniene în regiunea mediteraniană au creat, probabil, noi condiții pentru dezvoltarea atât a lumii culturale estice, cât și celei vestice. Distrugerea fostelor repere culturale ce asigurau pătrunderea elementelor inovatoare, au impus căutarea unei căi de ieșire din criza creată prin stabilirea unui regim de relații intense între Est și Vest, care a dus până la urmă la restabilirea sistemului de comunicare, ce funcționase anterior.

(78) *Ibidem*, p. 159-169.

(79) S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, București, 1978; A. Oancea, *Branches de mors en corps en forme de disque*, în TD, vol. I, 1976, p. 59-75.

(80) A. Vulpe, *Cristische Amerkungen zu Karpatenlandischen Kulturzeugnissen der Altbronzezeit. Jahresbericht des Institute fur vordeschichte der Universitat*, Frankfurt a.M., 1977, p. 101-111; G. Mylonas, *Ancient Mycenae. The Capital City of Agamemnon*, Londra, 1957; H. Huttel, *Bronzezeitliche Trenzen in Mittelund Osteuropa*, în PFA, München, 1981, 16, 2; A. Wace, *Mycenian Mystery*, în *Archaeology*, 1960, 13, 1, p. 40-43.

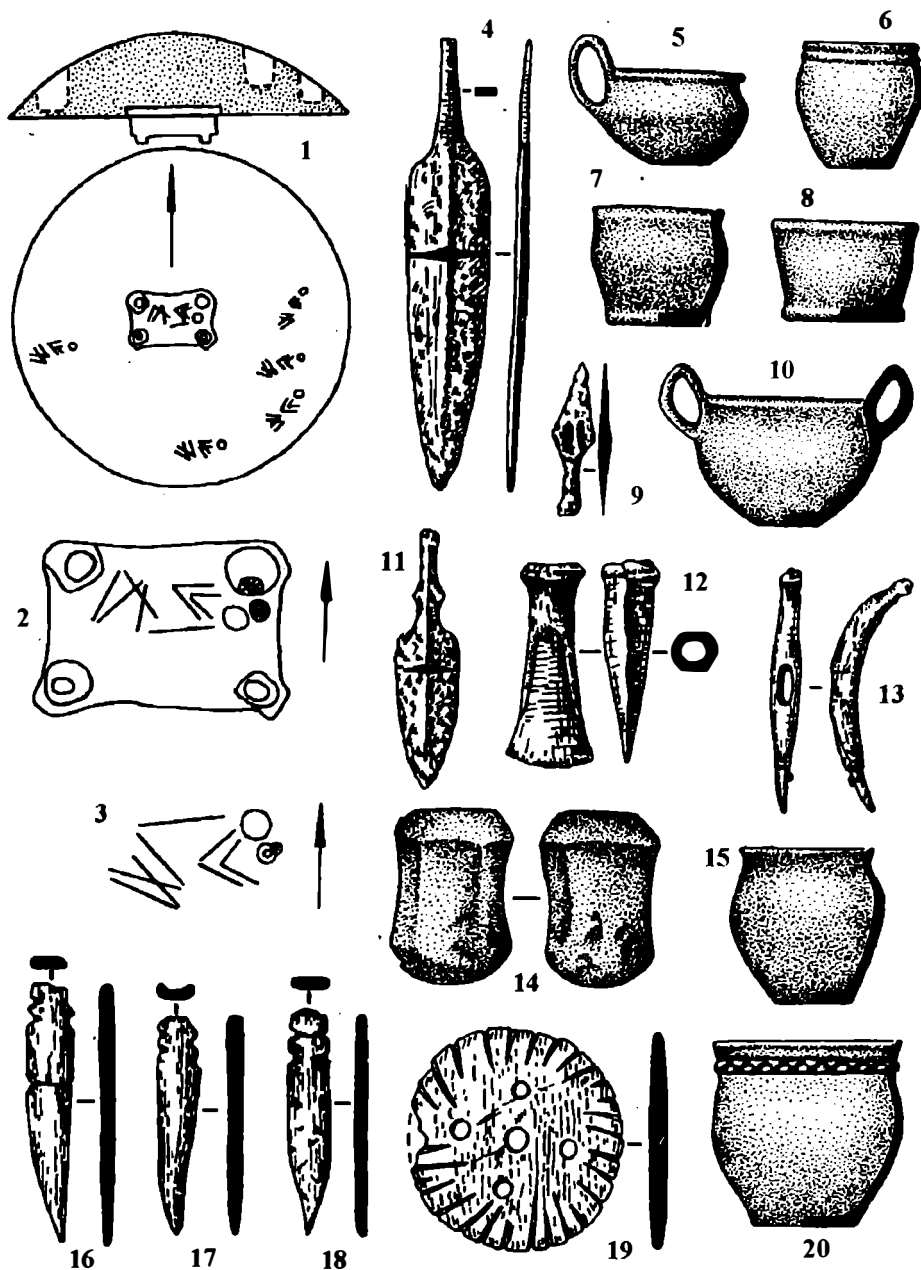


Fig. 18 Materiale aparținând culturii Sabatinovka: 4, 9, 11, 12. metal (bronz); 5, 8, 10, 15-20. lut; 13, 16-19. os; 14. piatră.

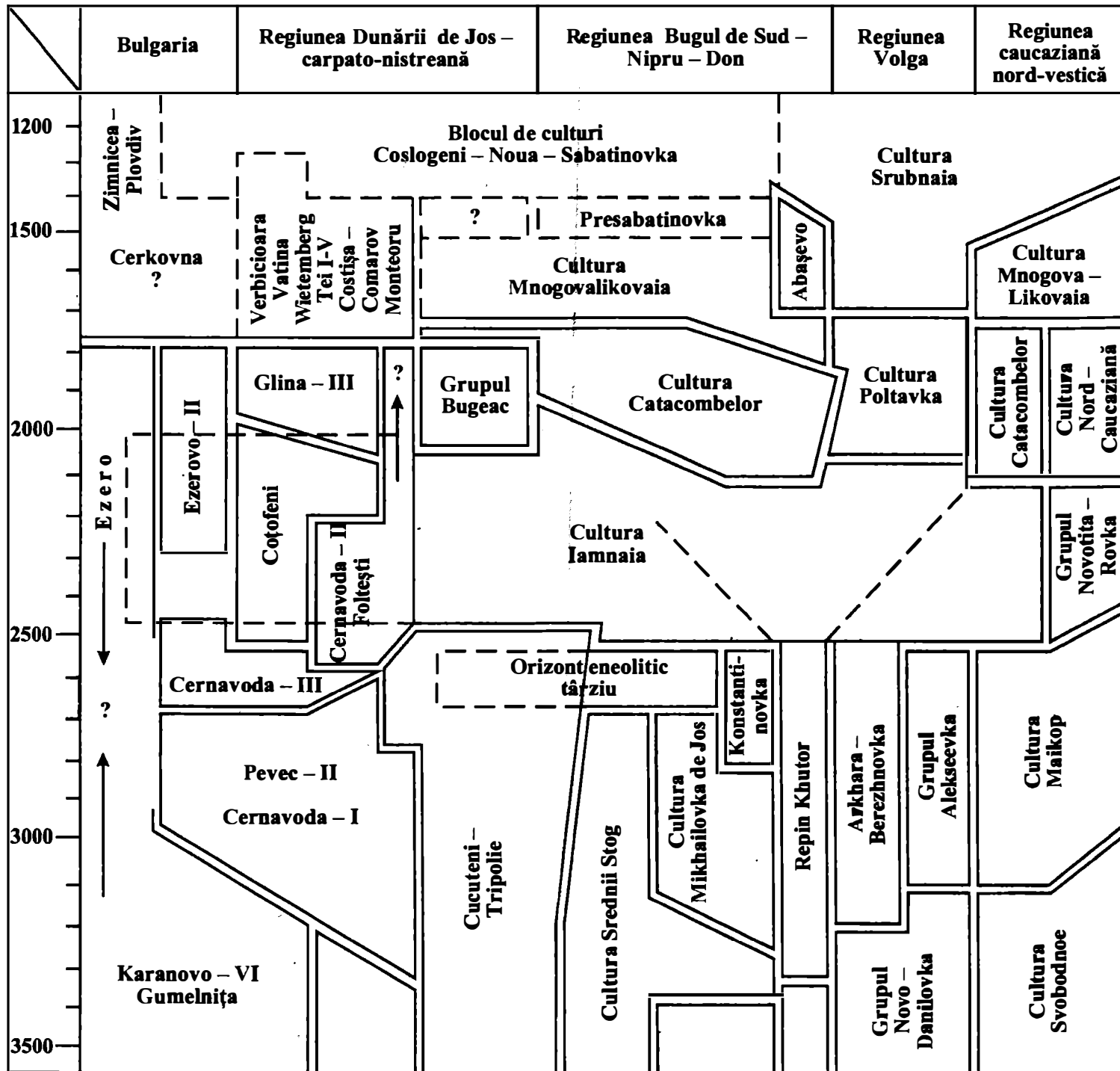


Fig. 19 Schema cronologică a culturilor bronzului și eneoliticului din regiunile nordică-caspică și ale Europei de Sud-Est.

Această situație istorico-culturală este reprezentată în cel mai elocvent mod de blocul culturilor Noua-Sabatinovka-Coslogeni, care s-a format în spațiul dintre Dunărea de Jos și Nipru (fig. 16) și care a acumulat atât particularitățile estice, cât și vestice. Unul dintre elementele comune și cel mai reprezentativ pentru așezările culturilor acestui bloc, îl constituie așa-numitele "cenușare" – o îngrămădire de cenușă, amestecată cu fragmente de ceramică, cu un număr mare de unelte de piatră, os și corn, multe oase de animale. Pe locul așezărilor se întâlnesc de la 6 până la 20 și mai multe cenușare, care au în plan forma rotundă sau ovală, cu diametrul de la 10 până la 40 m și înălțimea de 1 m. În cadrul "cenușarelor" și în spațiul dintre ele au fost descoperite diferite locuințe și construcții menajere. Sunt cunoscute două tipuri de locuințe – de suprafață și adâncite în sol (bordeie). Cele de suprafață sunt construite din piatră și lut. Locuințele din piatră sunt caracteristice, mai ales, pentru culturile Sabatinovka (Vinogradnâi Sad, Voronovka ș.a.) și provin din culturile de tip Srubno-Andronovsko, din perioada medie a bronzului și, probabil, este liniar legată de tradițiile de construire a caselor de piatră a focarului Volga-Ural. Construcția caselor de piatră la triburile culturii Sabatinovka se deosebește, bineînțeles, de construcția caselor de lut cu carcasa de lemn și piloni a culturii Noua. Casele de lut avuseseră o largă răspândire în cadrul culturilor eneolitice și epocii bronzului în Europa de Sud-Est, de unde, probabil, au și fost preluate de către purtătorii culturii Noua. Inventarul din așezări îl constituie ceramica și multiple unelte de piatră, os și corn. Ceramica este identică, atât din punct de vedere morfologic, cât și sub aspect tehnologic și se individualizează în două grupe: ceramica fină și ceramica grosolană. Ceramica fină e reprezentată de cupe cu două sau cu o singură toartă, supraînălțate deasupra buzei vasului (fig. 17/ 11, 14-17). Acest tip de vase predomină în culturile Noua și Coslogeni. Rareori, cupele sunt decorate cu ornament incizat sub formă de triunghiuri sau linii orizontale, ce înconjoară partea superioară a vaselor. Ambele suprafețe ale vaselor sunt slab lustruite.

Ceramica grosieră constă îndeosebi din vase de forme simple – așa-numitele vase-sac și vase-borcan. Unele din ele sunt prevăzute cu una sau două torți. Majoritatea vaselor sunt lipsite de decor, însă în unele cazuri ele sunt ornamentate sub buză cu brăie aplicate sau trase, uneori netede, alteori alveolare sau cu amprente de degete⁸¹. Alt decor întâlnit pe astfel de vase sunt străpunsăturile, amplasate sub buza gâtului. Deseori, acest decor este combinat cu brăie⁸².

Prin analiza materialului ceramic, se poate demonstra, în mod evident, îmbinarea tradițiilor vestice și estice. Fără îndoială că fondul vestic îl formează cupele cu una sau două suprafețe lustruite, având prototipuri în majoritatea culturilor epocii bronzului mijlociu din zona carpato-dunăreană (Wiettenberg, Komarovo-Costișa și, mai ales, Monteoru). Trebuie menționat că acest tip de vase predomină, mai ales din punct de vedere numeric în partea de vest a arealului acestui bloc, dar, chiar și acolo ele se

(81) V.A. Dergacev, *Moldavia i sosiednie...*, p. 153-171, fig. 44.

(82) *Ibidem*, fig. 44.

întâlnesc mai des în complexele funerare, pe când în așezări, sunt într-un număr mai mic. Totuși "Estul" se evidențiază cel mai elocvent în toată ceramica blocului culturilor Noua-Sabatinovka-Coslogeni. Dacă, din punct de vedere morfologic, o parte din ceramica brută păstrează unele particularități din tradițiile estice, atunci din punct de vedere tehnologic ea este confecționată conform tradițiilor nord-pontice. În primul rând, aceasta se referă la vasele-borcan, decorate cu braie sub buză și care au avut o largă răspândire în perioadele mijlocie și târzie din zona de stepă a Europei de Est (culturile "mnogovalikovaia", Srubnaia). De remarcat faptul că acele vase care din punct de vedere morfologic sunt identice cu cele din vest (cupe cu torți și suprafața lustruită), din punct de vedere tehnologic se deosebesc radical de prototipurile lor, evidențiindu-se prin modelarea neglijentă (pastă rău amestecată și care conține șamotă de dimensiuni mari), lipsa decorului etc., toate reprezentând un stil mai degradat decât al perioadei precedente.

Prezența diferitelor substraturi genetice este confirmată și de alte categorii de obiecte. În unele așezări au fost depistate psalii (fig. 17/5, 6) de tip Boriaș. Multitudinea uneltelor de os – omoplați creștații, "patine", străpungători ș.a., confecționate după modele estice (de tipul culturii Srubnaia), poate servi ca argument suplimentar pentru demonstrarea sincretismului blocului cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni.

Piese de piatră sunt reprezentate prin percutoare, frecătoare și numeroase rămașițe. O categorie aparte de obiecte o constituie sceptrele și piulițele de piatră (fig. 17/8, 9, 18/14). Sceptrele, fără îndoială, sunt de origine estică, fiind caracteristice arealului culturii Sabatinovka⁸³.

Obiectele de metal din morminte și complexele gospodărești sunt puține, în schimb o categorie aparte o constituie depozitele de bronzuri⁸⁴. Dintre depozitele de bronzuri cele mai importante sunt depozitele de la Lozovo, Hristici, Varvarenca (Moldova), Krasnaie Maiaki și Malae Kopani (Ucraina), Ulmu-Liteni, Roșești, Băleni ș.a. (România). Depozitele constau, de obicei, din culturi (fig. 18/12), seceri și podoabe (fig. 17/10, 13). Destul de evidentă este asemănarea obiectelor de podoabă. De exemplu, în depozitul de la Băleni sunt prezente, practic, toate tipurile de ace cu gămălie și pandantive, care se împart, convențional, în două grupe: transilvănene și estice (nord-pontice). Totodată, este un lucru clar că cea mai mare parte din obiecte de tip transilvănean se află în partea de vest a arealului – monumentele culturilor Noua și Coslogeni. Bronzurile de tip estic sunt mai rare și, de obicei, predomină în zonele de contact dintre monumentele culturii Noua și Coslogeni cu arealul culturii Sabatinovka. Una dintre principalele particularități o constituie predominarea pe întreg arealul blocului a armelor de tip estic: De regulă, acestea sunt pumnalele cu suport inelar la mâner (fig. 17/4; 18/11), asemănătoare celor din

(83) E. Sava, **K voprosu o pestah-skipetrah epohi pozdnei bronzî iz Severnogo Pricernomoria**, în *Izvestia AN MSSR*, Chișinău, I, 1987, p. 62-71.

(84) M. Petrescu-Dâmbovița, **Depozitele de bronzuri din România**, București, 1977; V. A. Dergacev, **Bronzovîe predmeti XIII-VIII vv. do noe. iz Dnestrovsko-Prut'skogo mejdurecia**, Chișinău, 1975; V.A. Dergacev, **Moldavia i sosednie...**

monumentul eponim Coslogeni⁸⁵ și vârfurile de lance cu lama romboidală (depozitul Lozovo)⁸⁵.

Analogiile care se evidențiază din punct de vedere tipologic tehnologic, cât și prezența altor particularități ale culturii materiale, pot fi explicate, probabil, nu numai prin contactele permanente și strânse, dar și prin rădăcinile genetice ale acestor culturi. Acest lucru este confirmat și de existența ritului funerar unificat. De menționat, însă, că în comparație cu așezările, monumentale funerare ale acestui bloc sunt cercetate mai puțin.

Cele mai autentice și complete date sunt cele referitoare la ritul funerar al culturilor Noua și Sabatinovka.

Purtătorii culturii Noua practicau ritul funerar în mominte plane (fig. 17/1-3). Necropole plane de diferite dimensiuni (Badragii Vechi, Pererâta, Burlănești ș.a.), constau din înmormântări cu un singur defunct, mai rar doi, în care aceștia erau dispuși pe partea dreaptă sau stângă în poziție chircită. De obicei, brațele sunt îndoită din coate, iar falangele sunt situate lângă craniu (fig. 17/2, 3). În unele cazuri forma gropii nu a fost determinată. Majoritatea scheletelor sunt orientate spre nord și nord-vest. Ca excepție este direcția de orientare sud-estică și presărarea cu ocră a scheletelor din necropola Badragii Vechi⁸⁷. Practic, în toate mormintele se găsesc câte unul sau două vase-cupe cu una sau două torți, mai rar – fără torți. Principala deosebire în ritul funerar al culturii Sabatinovka constă în înhumarea defuncțiilor în necropole tumulare (fig. 18/1-3). Majoritatea înmormântărilor culturii Sabatinovka sunt efectuate în tumuli mai vechi. Sunt cunoscute doar câteva cazuri de înmormântări centrale, ca de exemplu la Cărnățeni⁸⁸ (fig. 18/1). Direcția cea mai des întâlnită de orientare a defuncțiilor este nord-est și est (fig. 18/ 1-3). Scheletele se află în poziție chircită, pe o parte, mai rar, pe spate. Inventarul funerar constă din ceramică (fig. 18/5-10, 15, 20), rareori – unelte de os și piatră (fig. 18/14, 16-19). De menționat că 70% din înmormântările culturii Sabatinovka sunt lipsite de inventar.

Conform datării acceptată de majoritatea specialiștilor, blocul cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni se încadrează între începutul sec. XIV și sec. XII î.H.

Constituirea, în etapa finală a epocii bronzului, de la Dunăre până la Nipru, a unei comunități culturale destul de omogenă, prin prezența multor așezări mari de același tip, a caselor construite din piatră și lut, nivelul înalt al metalurgiei la care focarul de vest și cel de est aveau aceeași pondere, poate fi explicată doar ca un fenomen al

(85) M. Neagu, D. Basarab-Nanu, **Considerații preliminare asupra așezării eponime de la Gradiștea-Coslogeni, județul Călărași**, în *Cultura și civilizația la Dunărea de Jos*, II, Călărași, 1986, p. 99-128, fig. 22.

(86) V.A. Dergacev, *Moldavia i sosednie...*, p. 169, fig. 48/15.

(87) G. Smirnova, *Novii mogilnik kulturî Noua u s. Starie Badraji na Prute*, în *ASGE*, Nr. 11, 1969.

(88) O. Levițki, T. Demcenko, *Otčet o polevîh issledovaniiah Caușanskoi novostroecnoi arheologhiceskoi expediții v 1985 godu*, în *Arhiva IAIIV*, Chișinău, 1985; E. Sava, *Kultura mngovalikovoi...*, p. 54, fig. 15/1-2, 5.

restabilirii sistemului de comunicare Est-Vest. Blocul cultural ce s-a format, nu a apărut ca o însumare tipologică a diferitor culturi, ci ca un rezultat al reacției la procesul de dispariție a două centre culturale puternice și stabile: creto-micenian la vest și Volga-Ural la est. Pe baza acestor focare, diametral opuse, s-a format blocul cultural Noua-Sabatino-Coslogeni, care reflectă, într-o nouă ipostază, dialogul cultural Est-Vest.

Așadar, sistemul de comunicare ce a unit lumea culturilor crescătorilor de vite cu cea a comunităților de agricultori din regiunea balcano-dunăreană a parcurs câteva etape în decursul funcționării sale. Formarea lui datează din stadiul final al eneoliticului timpuriu, când în cadrul culturilor de stepă apare o nouă formă a economiei: păstoritul nomad. Numai o astfel de schimbare calitativ nouă, care a echivalat nivelul între Est și Vest, a putut stimula învierea contactelor între aceste două lumi total opuse. Acest dialog, care nu o singură dată a cunoscut perioade de slăbire sau de întrerupere definitivă, a durat de-a lungul epocii eneoliticului și a epocii bronzului. Continuitatea lui poate fi urmărită și în perioada următoare, până în evul mediu. Validitatea acestui sistem a depins, în mare măsură, de situația în care se aflau unele grupuri culturale. Astfel, eficacitatea lui, de regulă, a crescut brusc în perioada dezintegrării culturilor de sine stătătoare și în etapele inițiale de formare și dezvoltare a noilor formațiuni locale. Formarea definitivă a structurilor regionale ducea la limitarea bruscă a interconexiunilor, subminând astfel integritatea întregului sistem.

THE "EAST-WEST" INTERACTION IN THE MIRROR OF THE ENEOLITHIC AND BRONZE CULTURES IN THE NORTHWEST PONTIC

Summary

Once the basics of a manufacturing economy has been established in the region between Caspian and Black seas, the world of steppe cultures became one of the main factors determining the situation in the Carpathian-Dniester zone. The level and the forms of influence of this factor were far from being always homogeneous, varying from lively contacts to periods of mutual estrangement, from direct influence on agricultural centers to an active adoption of agricultural standards in the culture. In the second case this influence was rather mediated, as the introduction of elements of agricultural communities into the steppe environment resulted inevitably in the loss of cultural potential of the latter and so, it influenced in one or another way the situation in the agricultural area.

The beginning of the contacts between cultures of Carpathian-Dniester region (Precucuteni-Tripolye A, Bolgrad-Aldeni) and cultural formations of the steppe zone (cultures of Mariupol circle) have been noted in early eneolith. But at that time they had been neither permanent nor deep evidently. Perhaps it may be explained by a fundamental difference between their economic models that impeded the rapproche-

ment between these cultural blocks. The situation changed rather suddenly at the following stage (Cucuteni A – Tripolye B₁), when a new form of manufacturing economy appeared in the East, in the Khvalyni-Mid-Stog community, that was oriented mainly towards cattle-breeding type of economy. It has then resulted in equalizing the stage levels of the two cultural systems that of course would stimulate the development of mutual links. It is significant that at this period the steppe elements had been penetrating intensively Carpathian-Dniester region on the one hand, and an active advancement of agricultural traditions towards the Eastern direction, on the other hand.

Development of the cultural exchange certainly could not help affecting the look of interacting cultural formations. Certain innovations had appeared in the Tripolye culture, but the steppe cultures zone was subject to particular changes, where such syncretic formations as Nijniaya Mikhaylovka, Tchernavoda I had arisen under influence of agricultural formations. As a matter of fact it means that the major rôle in the realization of cultural contacts belonged mainly to agricultural cultures possessing advanced achievements of the Balkan and Aegean-Mediterranean civilizations.

It was particularly appreciable during the epoch of the late eneolith (Tripolye C₂-U₂), when the Tripolye standards had been massively penetrating the steppe area. A suite of local groups combining in their structures the steppe features as well as the features of Tripolye and Maykop and Novosvobodnaya was spreading on a large area from Carpathians in the West to the lower Don in the East. This powerful integration process had transformed the Azov and Black sea steppes into a periphery of the agricultural oecumenism and had partly determined the fate of the Tripolye culture. The evolutionary period of its development had ended and it was followed by an impetuous transformation of its main components which changed fundamentally the look of the culture. Having lost its capability for maintaining formerly unshakable canons and reacting keenly to any external impulses, the Tripolye culture was no more able to withstand the external influence and so it was subject to total disappearance.

The final destruction of the Tripolye massif during the transition period towards the early age of bronze coincided with a purposeful advancement of the "Yama" culture towards the West, which instilled actively the steppe factor into the Carpathian-Dniester cultural context. Since this moment and up to the beginning of the later age of bronze the steppe world had been permanently remaining one of the major sources of cultural transformations in the world. The agricultural traditions had sometimes succeeded in restoring their former positions and it may be observed, for instance, on materials of the Budjak and the Edinetsi groups. At the same time the steppe standard were immutably keeping an important rôle in the region, assuring a relatively smooth adoption of later Eastern impulses at first as the catacomb culture and then – as the multi-bolster ceramic culture.

When the latter had been established in the Carpathian-Dniester region a rather interesting situation arisen then, as the region was splitted into two sharply different

cultural zones. The area between Carpathians and Prut river was taken by the Monteoru culture, which had been generated by the evolution of the Carpathians and Danube cultural circle, while the territory to the East from Prut was in the area of the most Western branch of the multi-bolster ceramic culture. Nevertheless, such close neighborhood had not affected the originality of the two cultures. Perhaps, this is the evidence of a certain balance of power, when the multi-bolster ceramic culture, supported by the powerful cultural genesis of Volga-Urals hearth in general hadn't needed any important borrowings. At the same state, evidently was the Monteoru culture, based on the achievements of the not less powerful Crete-Mycenes civilization.

A practical simultaneous fading of the Volga-Urals hearth and the collapse of the Crete and Mycenes civilization had generated a quite particular situation in the Carpathian-Dniester region. The loss of the old cultural references points had forced the transition from the cultural opposition to a close cooperation. This resulted in formation of an original cultural phenomena, called Noua-Sabatinovka-Coslodgeni block, incorporating elements of the steppe as well as of the Carpathians-Danube origin.

List of illustrations

- Fig. 1. Middle Eneolithic cultures of the Pontic-Caspian region and South-Eastern Europe (early stage): 1. Krivodol-Sălcița; 2. Karanovo VI-Gumelnița; 3. Varna; 4. Petrești; 5. Tisapolgar; 6. Lengyel; 7. Cucuteni A-Tripolye B1; 8. Dnieper-Donetsc; 9. Suvorovo; 10. Comb-Pit Ware; 11. Zasukha; 12. Azov-Dnieper; 13. Sredny Stog; 14. Eneolithic of Crimea; 15. Lower Don; 16. Khvalynsk; 17. Svobodnoe.
- Fig. 2. Materials of the Suvorovo group: 4-6. bone; 7, 13. shell; 8-11. flint; 12, 13. metal; 14. clay; 15. stone.
- Fig. 3. Middle Eneolithic cultures of the Pontic Caspian region and South-Eastern Europe (late stage): 1. Sălcița IV-Galatin; 2. Pevets II; 3. Cernavodă I; 4. Bodrogkeresztur; 5. Lengyel; 6. Cucuteni A-B; B-Tripolye B2, C1-Y1; 7. Comb-Pit Ware; 8. Sredny Stog; 9. Lower Mikhaylovka; 10. Eneolithic of Crimea; 11. Repin Khutor; 12. Alekseevka; 13. Yamnaya; 14. Maykop; 15. Dnieper-Donets.
- Fig. 4. Materials of the Basarabian variant of the Cernavodă I culture: 3, 4, 7. bone; 5. metal; 6. flint; 8-12. clay.
- Fig. 5. Late Eneolithic cultures of the Pontic-Caspian region and South-Eastern Europe: 1. Early Bronze Age of Bulgaria (Ezero?); 2. Cernavodă III; 3. Boleraz; 4. Lazgiany; 5. Funnel Beaker; 6. Tripolye C2-Y2; 7. North-Pontic Late Eneolithic horizon; 8. Comb Pit Ware; 9. Repin Khutor; 10. Yamnaya; 11. Konstantinovka; 12. Maykop-Novosvobodnaya.
- Fig. 6. Materials of the Usatovo group (Early stage): 4-7, 19-24. bone; 8-10, 25-28. metal; 11-18. flint; 29-42. clay.
- Fig. 7. Materials of the Usatovo group (late stage): 4-6. bone; 7, 8. 10-14. metal; 9-15-33. clay.
- Fig. 8. Early Bronze cultures of the Pontic-Caspian region and South-Eastern Europe (early stage): 1. Ezero; 2. Coțofeni; 3. Cernavodă II-Foltești; 4. Baden; 5. Globular Amphora;

6. Yamnaya; 7. Repin Khutor; 8. Kemi-Oba; 9. Novotitarovka; 10. Maykop-Novosvobodnaya.
- Fig. 9. Materials of the Dniester group: 3, 4. flint; 5, 7, 9, 10. metal; 8, 11. stone; 12. wood; 13. bone; 14-21. clay.
- Fig. 10. Early Bronze cultures of the Pontic-Caspian region and South-Eastern Europe (late stage): 2. Ezero; 2. Ezero vo II; 3. Glina III-Schneckenberg; 4. Nyirzyeg-Zatin; 5. Corded Ware; 6. Bogdănești; 7. Budjak; 8. Edineț; 9. Catacomb; 10. Kemi-Oba; 11. Poltavka; 12. North-Caucasian.
- Fig. 11. Materials of the Budjak group: 3. metal; 4. bone; 5. flint; 6-19. clay.
- Fig. 12. Early late stage age cultures of the Pontic-Caspian region and South-Eastern Europe: 1. Nyirzyeg; 2. Glina III-Schneckenberg; 3. Ezero; 4. Ezerovo II; 5. Catacomb (late stage); 6. "Mnogoalikovaya" culture (early stage); 7. șnur ceramic; 8. Poltavka.
- Fig. 13. Materials of the Catacomb cultures: 4, 5. metal; 6, 12, 14. stone; 7-11, 13. clay.
- Fig. 14. Middle Bronze Age cultures of the Pontic-Caspian region and South-Eastern Europe: 1. Otomani; 2. Wiettenberg; 3. Verbicioara; 4. Tei I-III; 5. Monteoru; 6. Tzschinet-Komarovo; 7. Zuto-Brdo-Gârla Mare; 8. "Mnogoalikovaya" culture (late stage); 9. Abașevo; 10. Srubnaia (early stage).
- Fig. 15. Materials of the "Mnogoalikovaya" cultures: 4, 9, 11. bone; 6, 7, 8. metal (bronze); 5, 10, 12. clay.
- Fig. 16. Late Bronze Age cultures of the Pontic-Caspian region and South-Eastern Europe: 1. Otomani; 2. Verbicioara; 3. Gârla Mare; 4. Tei IV-V; 5. Cercovna; 6. Noua; 7. Sabatinovka; 8. Coslogeni; 9. Srubnaia (late stage); 10. Zimnicea-Plovdiv; 11. Belogradovka.
- Fig. 17. Materials of the Noua Culture: 4, 10, 12-13. metal (bronze); 5, 6. bone; 7-9. stone; 11, 14-18. clay.
- Fig. 18. Materials of the Sabatinovka cultures: 4, 9, 11, 12. metal (bronze); 5, 8, 10, 15-20. clay; 13, 16-19. bone; 14. stone.
- Fig. 19. Chronology scheme of Eneolithic-Bronze cultures of the Pontic-Caspian region and South-Eastern Europe.